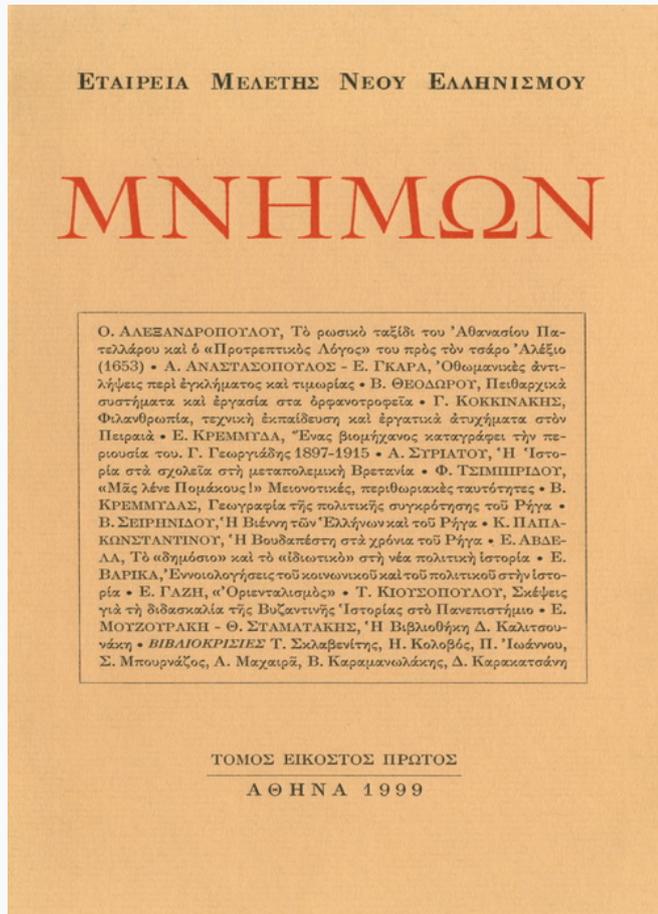

Μνήμων

Τόμ. 20 (1998)

**ΑΣΤΙΚΕΣ ΤΑΞΕΙΣ ΚΑΙ ΑΣΤΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ
ΕΥΡΩΠΗ, 1789-1914: ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΙ ΤΗΣ
ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑΣ**

ΚΩΣΤΑΣ ΡΑΠΤΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.675](https://doi.org/10.12681/mnimon.675)**Βιβλιογραφική αναφορά:**

ΡΑΠΤΗΣ Κ. (1998). ΑΣΤΙΚΕΣ ΤΑΞΕΙΣ ΚΑΙ ΑΣΤΙΚΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ, 1789-1914: ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑΣ. *Μνήμων*, 20, 211–243. <https://doi.org/10.12681/mnimon.675>

ΚΩΣΤΑΣ ΡΑΠΤΗΣ

ΑΣΤΙΚΕΣ ΤΑΞΕΙΣ ΚΑΙ ΑΣΤΙΚΟΤΗΤΑ
ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ, 1789-1914:
ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Στόχος αυτού του άρθρου είναι να δώσει μια εικόνα των αστικών τάξεων¹ στην Ευρώπη, με αφετηρία τα κυριότερα προβλήματα που έχει θέσει η νεότερη ιστορική έρευνα και με βάση τα μέχρι τώρα πορίσματα της².

Όμως προς τί η μελέτη των αστικών τάξεων, ομάδων που εκπροσωπούσαν μόλις το 5 με 10% του συνολικού πληθυσμού στην Ευρώπη του 19ου αιώνα; Οι αστοί, με την οικονομική τους δύναμη, την επιστημονική γνώση, τον πολιτικό τους λόγο και την κοινωνική τους υπεροχή, σφράγισαν το 19ο αιώνα, ο οποίος εξάλλου ονομάζεται από πολλούς «αστικός αιώνας»³. Η κουλτούρα και τα πρότυπα ζωής και συμπεριφοράς που διαμόρφωσαν, αποτέλεσαν οδηγό και παράδειγμα προς μίμηση για άλλα κοινωνικά στρώματα —ακόμη και όταν αυτά εξέφραζαν την αντίθεσή τους και την ταξική αντιπαλότητά τους— σε σημείο που οι αστικοί κανόνες ζωής και συμπεριφοράς να φαντάζονται στις μέρες μας αυτονόητοι και γενικευμένοι. Η ατομική καθαριότητα, οι ευγενείς τρόποι στις ανθρώπινες συναναστροφές, το παιδικό δωμάτιο, η οικογένεια ως χώρος στον οποίο κυριαρχεί γαλήνη και τα συναισθήματα βρίσκουν την ελεύθερη έκφρασή τους, ο σαφής διαχωρισμός εργασίας και ελεύθερου χρόνου, τα ταξίδια και οι διακοπές και άλλα πολλά που σήμερα μας φαίνονται αυτονόητα δεν ήταν δεδομένα πριν την επικράτηση των αστών.

1. Χρησιμοποίησα τον πληθυντικό (αστικές τάξεις) για να αποδώσω την πολυμορφία και ετερογένεια των Ευρωπαϊκών αστών, με την παρατήρηση ότι δεν υπάρχει ένα και σαφώς οριοθετημένο ευρωπαϊκό πρότυπο αστικοποίησης αλλά περισσότερες εκδοχές προερχόμενες από τις ιδιαίτερες ιστορικές δομές και διαδρομές των λαών και κοινωνιών της Ευρώπης.

2. Το άρθρο στηρίζεται καταρχήν στη γερμανόφωνη/μεταφρασμένη στη γερμανική γλώσσα, αλλά και στην αγγλική και τη γαλλική ιστοριογραφία.

3. Jürgen Kocka (επιμ.), *Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert*, Γκέτινγκεν 1987, σ. 7. Για τα θέματα που αναπτύσσονται στο άρθρο υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία (εξειδικευμένες μελέτες, μονογραφίες, άρθρα και συλλογικά έργα). Για λόγους οικονομίας χώρου παραπέμπω εδώ στα πιο γενικά έργα, τα οποία περιλαμβάνουν εξαντλητική βιβλιογραφία για κάθε θέμα.

Το ενδιαφέρον για τη μελέτη της αστικής τάξης εκδηλώνεται κυρίως στη μεταπολεμική περίοδο. Οι μελέτες που συγγράφονται στις ΗΠΑ ήδη από τη δεκαετία του 1950⁴, στη Γαλλία⁵ και τη Δυτική Γερμανία⁶ κατά τις δεκαετίες του 1960 και του 1970 ανοίγουν νέους δρόμους. Ωστόσο ισχυρή ώθηση για μια συντονισμένη, πολυεπίπεδη και διεπιστημονική προσέγγιση του αστικού φαινομένου θα δοθεί κατά τη δεκαετία του 1980 στο Bielefeld της Γερμανίας, με αποκορύφωμα τη λειτουργία ενός ετήσιου ερευνητικού προγράμματος (Οκτώβριος 1986 - Αύγουστος 1987) στο Κέντρο Διεπιστημονικής Έρευνας του Πανεπιστημίου της πόλης. Την ερευνητική ομάδα συγκροτούν 40 επιστήμονες από 12 χώρες, οι οποίοι ασχολούνται με τρεις θεματικούς άξονες: α) τους αστούς ως κοινωνικό σχηματισμό, β) την αστικότητα ως στοιχείο ταυτότητας και διαφοροποίησης των αστών από τους άλλους και γ) την περίπτωση της Γερμανίας στο ευρωπαϊκό πλαίσιο. Παράλληλα, με πρωτοβουλία της ομάδας του Bielefeld και του Jürgen Koeka, οργανώνονται πανευρωπαϊκά συμπόσια και συγκροτούνται ερευνητικές ομάδες που, εφαρμόζοντας συγκριτικές μεθόδους, μελετούν τις αστικές τάξεις στη Γερμανία, την Αγγλία, τη Γαλλία, την Ιταλία, την Αυστρία, την Ουγγαρία, την Ελβετία⁷.

Πολλές εργασίες και προγράμματα θα ακολουθήσουν. Ποικιλία θεμάτων που εξετάζουν τους Ευρωπαίους αστούς συγκριτικά, με κέντρο τη Γερμανία, υπό το πρίσμα των μεγάλων κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών μετασχηματισμών και κεντρικών φαινομένων της νεωτερικότητας όπως η εκβιομηχάνιση, ο φιλελευθερισμός, ο κοινοβουλευτισμός, η εκκοσμίκευση, η γραφειοκρα-

4. Βλ. κυρίως, E. D. Baltzell, *Philadelphia Gentlemen. The Making of a National Upper Class*, Ιανός 1958, J. H. Ingham, *The Iron Barons. A Social Analysis of an American Urban Elite, 1874-1965*, Κολούμπια 1978.

5. Βλ. κυρίως, Adeline Daumard, *La bourgeoisie Parisienne de 1815 à 1848*, Παρίσι 1963, A. Jardin και A. J. Tudesq, *La France des notables*, Παρίσι 1973, Louis Bergeron, *Les capitalistes (1780-1914)*, Παρίσι 1978.

6. Βλ. κυρίως, Friedrich Zunkel, *Der Rheinisch-Westfälische Unternehmer 1834-1879. Ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Bürgertums im 19. Jahrhundert*, Κολωνία και Οπλάντεν 1962, Hansjoachim Henning, *Das Westdeutsche Bürgertum in der Epoche der Hochindustrialisierung 1860-1914. Soziales Verhalten und soziale Strukturen*, Βισμπάντεν 1972.

7. Koeka, «Vorwort», στο Ute Frevert (επιμ.), *Bürgerinnen und Bürger. Geschlechterverhältnisse im 19. Jahrhundert*, Γκέτινγκεν 1988, σ. 7-9. Μεγάλοι ιστορικοί όπως ο Wehler, ο Kaelble και ο Koselleck από τη Γερμανία, ο Hobsbawm από την Αγγλία, ο Ránki από την Ουγγαρία, ο Dlugoborski από την Πολωνία, οι Koralka και Hroch από την Τσεχοσλοβακία και άλλοι συνεργάστηκαν για την έκδοση του τρίτομου έργου «Αστικές τάξεις στο 19ο αιώνα. Η Γερμανία σε ευρωπαϊκή σύγκριση» (του ίδιου (επιμ.), *Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich*, 3 τόμοι, Μόναχο 1988).

τικοποίηση, η ανάπτυξη των επιστημών κ.α.⁸. Παράλληλα, μια άλλη τάση με κύριο εκπρόσωπο το Lothar Gall, συνεκδότη του περιοδικού *Historische Zeitschrift*, και έδρα τη Φραγκφούρτη συνδέει την ιστορία των αστών με αυτή των πόλεων, ξεκινώντας από την αρχή ότι η αστική τάξη αποτελεί κατ' εξοχήν μόρφωμα των πόλεων και πρέπει να ερευνάται εμπειρικά, στο πλαίσιο της πόλης⁹. Στην Ουγγαρία η Vera Bácskai εκδίδει το 1986 δίτομο έργο για τις αστικές τάξεις στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη¹⁰. Σε αυτό το κλίμα αναπτύσσεται επίσης η έρευνα στην Αυστρία και στις πρώην χώρες της Αψβουργικής Μοναρχίας. Επιστέγασμα αυτών των προσπαθειών, η διοργάνωση ανά διετία από το 1988 ημερίδων με συμμετοχή ιστορικών από όλες τις χώρες που ανήκαν στην πάλαι ποτέ Αψβουργική Μοναρχία. Οι κοσμοϊστορικές αλλαγές στην Ανατολική Ευρώπη, την ίδια ακριβώς περίοδο, ξυπνούν το ενδιαφέρον για το κρυμμένο τόσα χρόνια αστικό παρελθόν των χωρών αυτών. Ανάμεσα σε άλλα, οι ιστορικοί της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης μελετούν τη σύνθεση των αστικών τάξεων, την προέλευση και την καταγωγή των αστικών ομάδων, τη δομή των εισοδημάτων και τις καταναλωτικές συνήθειες, τις επί μέρους αστικές ομάδες, τους συλλόγους, τα μνημεία, τον ελεύθερο χρόνο, τις γαμήλιες συμπεριφορές, την αρχιτεκτονική και την κατοικία, τις θρησκευτικές μειονότητες, την πολιτική εκπροσώπηση, τους αστούς της επαρχίας, τους κανόνες και τα πρότυπα αστικής συμπεριφοράς, τις εθνικές αστικές συσσωματώσεις, την κατασκευή ιδεολογιών και ιδεολογημάτων.

Γεγονός πάντως είναι ότι στις χώρες στις οποίες οι αριστοκρατικές παραδόσεις ήταν αδύναμες ή απουσίαζαν εντελώς, όπως στην Ελβετία (και, ως σημειωθεί εδώ, στις ΗΠΑ), και στις χώρες όπου η πρώιμη αποφευδοποίηση αποδόμησε εγκαίρως τις διαφορές ευγενών-αστών και πόλης-υπαίθρου, όπως στην Αγγλία και τη Σουηδία, παρεμποδίστηκε ως ένα βαθμό η αποκρυστάλλωση μιας διακριτής αστικής τάξης και συνακόλουθα η ανάπτυξη μιας εγχώριας συζήτησης γι' αυτήν. Στην επαναστατική Γαλλία η θεσμική κατάργηση των διαφορών ανάμεσα σε αστούς και ευγενείς συνέβαλε σε μια ανάλογη εξέλιξη, επη-

8. Επιλεγμένη βιβλιογραφία για το θέμα «αστικές τάξεις» στο Koeka (επιμ.), *Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich, Eine Auswahl*, τόμος α', Γκέτινγκεν 1995, σ. 76-84.

9. Την κριτική επισκόπηση των προγραμμάτων του Bielefeld και της Φραγκφούρτης και τη γενικότερη θεώρηση της ιστοριογραφίας των αστικών τάξεων στη Γερμανία μετά το 1980 επιχειρεί ο Jonathan Sperber («*Bürger, Bürgertum, Bürgerlichkeit, Bürgerliche Gesellschaft: Studies of the German (Upper) Middle Class and Its Sociocultural World*» στο *The Journal of Modern History*, 69, June 1997, σ. 271-297). Ευχαριστώ τη συνάδελφο Βάσω Σειρηνίδου για την υπόδειξη του τίτλου.

10. Vera Bácskai (επιμ.), *Bürgertum und bürgerliche Entwicklung in Mittel- und Osteuropa*, 2 τόμοι, Βουδαπέστη 1986.

ρεάζοντας, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, τις ευρωπαϊκές κοινωνίες δυτικά του ποταμού Ρήνου. Στη μετεπαναστατική Γαλλία διαμορφώνονται élites με ταυτόχρονα αστικό και αριστοκρατικό χαρακτήρα, αντίθετα με ό,τι συμβαίνει στη Γερμανία (κυρίως στην Πρωσία), την Αυστρία, την Ιταλία και στις χώρες της Κεντροανατολικής Ευρώπης¹¹.

Αστικές τάξεις: σύνθεση, βασικά γνωρίσματα, όροι

Ο Kocka, στην εισαγωγή του εκδεδομένου από εκείνον συλλογικού έργου υποστηρίζει ότι το 19ο αιώνα η αστική τάξη ήταν κατακερματισμένη, ένα σύνολο από διάφορες υποκατηγορίες με όχι σαφώς καθορισμένη και εντέλει επισφαλή ενότητα. Σε κάθε περίπτωση στην αστική τάξη ανήκαν: α) οι έμποροι, οι βιομήχανοι, οι τραπεζίτες, οι επιχειρηματίες και οι διευθυντές επιχειρήσεων, οι οποίοι συγκροτούσαν την οικονομική αστική τάξη, β) οι γιατροί, οι δικηγόροι, και οι άλλοι ελεύθεροι επαγγελματίες, οι καθηγητές γυμνασίων και πανεπιστημίων, οι δικαστές και οι υψηλόβαθμοι δημόσιοι υπάλληλοι, οι φυσικοί επιστήμονες, οι διπλωματούχοι μηχανικοί, όσοι δηλαδή κατείχαν ανώτερη, κατά κανόνα ακαδημαϊκή, μόρφωση, την οποία και αξιοποιούσαν επαγγελματικά, κοινωνικά και πολιτικά. Οι τελευταίοι ονομάζονται συλλήβδην αστοί της γνώσης. Περίπου το 5% του πληθυσμού της Ευρώπης κατά την περίοδο 1850-1900 ανήκε, σύμφωνα με την παραπάνω κατηγοριοποίηση, στις αστικές τάξεις. Εάν συμπεριληφθούν και εύποροι μικροαστοί το ποσοστό ανέρχεται στο 13%¹².

Δύο ήταν οι βασικοί συνεκτικοί παράγοντες της αστικής τάξης: α) Τα κοινωνικά μέτωπα και η αντιπαλότητα των αστών προς άλλες κοινωνικές ομάδες, στην κορυφή και τη βάση της κοινωνικής πυραμίδας. Από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα βασικός αντίπαλος των αστών ήταν οι (προνομιούχοι) ευγενείς. Οι αστοί, με λάβαρο την παιδεία, την εργασία, την πίστη στην επίδοση και την ανάπτυξη της προσωπικότητας, σχεδίασαν το μοντέλο μιας σύγχρονης, κοσμικής, χειραφετημένης, αυτορρυθμιζόμενης και ελεύθερης κοινωνίας. Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα η αντιπαράθεση αυτή αμβλύθηκε, και από τις δεκαετίες του 1830 και του 1840 οι αστοί αυτοπροσδιορίζονταν σε αντιπαράθεση με τα κατώτερα στρώματα. β) Η κουλτούρα κι ο τρόπος ζωής των αστών¹³. Οι αστοί

11. Kocka, «Das europäische Muster und der deutsche Fall», στο Kocka (επιμ.), *Bürgertum...*, ό.π., τόμος α', Γκέτινγκεν 1995, σ. 16-17.

12. Ό.π., σ. 9-13.

13. Η αστικότητα δε θα πρέπει να θεωρείται συμπληρωματικό, αλλά συστατικό στοιχείο του ορισμού της αστικής τάξης. Στη γερμανόφωνη έρευνα της αστικής τάξης υπήρξε μια συμφωνία από τη δεκαετία του 1980, να θεωρήσουν το Bürgertum (= αστική τάξη) ως αναλυτική κατηγορία με κριτήρια τα κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα, καθώς και τον τρόπο ζωής, τους κανόνες και κώδικες επικοινωνίας. Ούτε η επαγγελματική

ενώθηκαν κυρίως μέσω των κοινών κανόνων και προτύπων ζωής. Ο Thomas Nipperdey και άλλοι σημαντικοί Γερμανοί ιστορικοί αντιμετωπίζουν στα έργα τους τους αστούς ως μια κουλτούρα, ένα σύνολο από αρετές, αξίες, τρόπους, κανόνες και μορφές συμπεριφοράς, που, πέρα και έξω από την υψηλή κουλτούρα και τη μόρφωση, αφορούν στους πιο βασικούς τομείς της ζωής¹⁴.

Πριν αναφερθούμε στους ευρωπαϊούς αστούς, χρήσιμη είναι μια σύντομη εννοιολογική προσέγγιση των βασικών όρων (αστός, αστική τάξη) στις τρεις κυρίαρχες ευρωπαϊκές γλώσσες —τη γαλλική, την αγγλική και τη γερμανική—, αφού κάθε γλώσσα επεξεργάστηκε με το δικό της τρόπο τις διαφορετικές κοινωνικές προϋποθέσεις της¹⁵.

Ο γερμανικός όρος Bürger —εξ ου και Bürgertum (αστική τάξη/αστικές τάξεις)— είναι ο πιο γενικός, αφού περιλαμβάνει τρεις τουλάχιστον έννοιες: α) του Stadtbürger, του αστού κατοίκου μιας αυτόνομης πόλης με πλήρη δικαιώματα και υποχρεώσεις (είναι η σημασία με την πιο μακρόχρονη διαδρομή), β) του Staatsbürger, του πολίτη με τη σύγχρονη έννοια του όρου, εξ ου και Staatsbürgerschaft (υπηκοότητα) και γ) του bourgeois, του αστού της γνώσης και του χρήματος. Χωρίς αμφιβολία η σημασιολογική συγγένεια του αστού και του πολίτη (Bürger/Staatsbürger) κάθε άλλο παρά γλωσσικοϊστορική σύμπτωση είναι.

εξειδίκευση και η περιουσία από μόνη της, ούτε οι τρόποι συμπεριφοράς και έκφρασης από μόνοι τους, καθορίζουν τη θέση του αστού και της αστής στον κοινωνικό χώρο αλλά το εκάστοτε μίγμα υλικού, κοινωνικού και πολιτισμικού κεφαλαίου. Βλ. Ulrike Döcker, *Die Ordnung der bürgerlichen Welt. Verhaltensideale und soziale Praktiken im 19. Jahrhundert*, Φραγκφούρτη στο Μάιν/Νέα Υόρκη 1994, σ. 9-11, 18.

14. Thomas Nipperdey, *Deutsche Geschichte 1800-1866, Bürgerwelt und starker Staat*, Μόναχο 1983, 255 κ.ε. Πρβλ. Kocka, «Das europäische Muster...», ό.π., σ. 17-21. Ως βασικά γνωρίσματα της αστικότητας θεωρούνται, ήδη από την εποχή του Διαφωτισμού, η εκτίμηση της ατομικής επίδοσης και εν γένει η προβολή της ατομικότητας, κάτι που θεμελιώνει τις αξιώσεις για οικονομική επιβράβευση, κοινωνικό γόητρο και πολιτική επιρροή (με αυτό συνδέεται η θετική στάση απέναντι στην τακτική εργασία και μια τυπική τάση για εκλογικευμένη και μεθοδική ζωή), η μόρφωση, η ιδιαίτερη σχέση με την υψηλή κουλτούρα (τέχνη, λογοτεχνία, μουσική) και ο σεβασμός για την επιστήμη, μια σειρά συμβολικών τρόπων και μορφών έκφρασης και συμπεριφοράς που αγκαλιάζουν όλες τις πτυχές της καθημερινής ζωής των αστών, οικογενειακής και κοινωνικής.

15. Στο πλαίσιο της γερμανικής Begriffsgeschichte (ιστορία των εννοιών) και σε συνεργασία με τους ιστορικούς των αστικών τάξεων στο Bielefeld, ο Reinhart Koselleck συντόνισε μια εκτεταμένη, συγκριτική έρευνα για την ιστορική διαδρομή όρων και εννοιών στον αστικό κόσμο της Γερμανίας, της Αγγλίας και της Γαλλίας. Για μια επισκόπηση των πορισμάτων βλ. Reinhart Koselleck, Ulrike Spree, Willibald Steinmetz, «Drei Bürgerliche Welte? — Zur vergleichenden Semantik der bürgerlichen Gesellschaft in Deutschland, England und Frankreich», στο Hans-Jürgen Puhle (επιμ.), *Bürger in der Gesellschaft der Neuzeit. Wirtschaft-Politik-Kultur*, Γκέτινγκεν 1991, σ. 14-58.

Το γερμανικό όρο, αποδίδουν στη γαλλική γλώσσα, δύο: ο όρος *citoyen*, που σημαίνει τον πολίτη και γενικά το μέλος ενός ευρύτερου κοινωνικού συνόλου και ο όρος *bourgeois*. Πριν από τη Γαλλική Επανάσταση ο όρος αυτός δήλωνε τον προνομιούχο κάτοικο μιας πόλης, αλλά και το μέλος της τρίτης τάξης· κατά το 19ο αιώνα υιοθετήθηκε από πολλές ευρωπαϊκές γλώσσες για να δηλώσει ευρύτερα τον αστό της γνώσης και του χρήματος¹⁶.

Στην αγγλική γλώσσα χρησιμοποιείται ο γενικός όρος *middle classes* για να δηλώσει τις αστικές τάξεις ενώ για τον αστό-πολίτη χρησιμοποιούνται οι όροι *burgher* —κυρίως μέχρι το 1832—, *gentleman*, *commoner* και *citizen*, οι οποίοι μόνο εν μέρει και κατά περίπτωση αντιστοιχούν στον περιεκτικό και ανθεκτικότερο στο χρόνο γερμανικό όρο *Bürger*.

Αστοί και ευγενείς

Ζήτημα κεντρικής σημασίας για τα όρια εξουσίας της αστικής τάξης ήταν η σχέση της με την αριστοκρατία¹⁷, η οποία σε πολλές χώρες διατήρησε την κοινωνική υπεροχή και την πολιτική της δύναμη¹⁸. Οι μεγαλοαστοί της Γερμανίας ήταν υποχρεωμένοι να μοιράζονται την πολιτική εξουσία με την αριστοκρατία τουλάχιστον μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο: Ο καγκελάριος και η πλειοψηφία των υπουργών ήταν ευγενείς, η ισχυρή αυτοκρατορική αυλή ήταν ευκολότερα προσπελάσιμη για τους αριστοκράτες παρά για τους αστούς, και οι γόνοι

16. Οι γαλλικοί όροι *bourgeois* και *bourgeoisie* (και όχι οι αντίστοιχοι γερμανικοί *Bürger* και *Bürgertum*) κατέχουν κεντρική θέση στα έργα του Μαρξ. Ωστόσο τον ίδιο δεν τον απασχόλησε η ανάλυση των σχετικών όρων. Στο έργο του, λόγω και των θεμάτων που μελετώνται, ο όρος *bourgeois* δηλώνει καταρχήν τον κεφαλαιοκράτη-επιχειρηματία, αλλά χρησιμοποιείται ως χαρακτηρισμός και για τα μέλη άλλων προνομιούχων κοινωνικών ομάδων (ελεύθερος επαγγελματίας, υψηλόβαθμους κρατικούς λειτουργούς, ακαδημαϊκούς). Πρβλ. Pamela M. Pilbeam, *The Middle Classes in Europe 1789-1914. France, Germany, Italy and Russia*, Σικάγο 1990, σ. 5-6. Επίσης Kocka, «Das europäische Muster...», ό.π., σ. 58, υποσ. 9.

17. Για μια συνοπτική και συγκριτική ιστορία των ευγενών στην Ευρώπη, που επικεντρώνει το ενδιαφέρον της στην αγγλική, τη γερμανική και τη ρωσική περίπτωση, βλ. Dominic Lieven, *The Aristocracy in Europe, 1815-1914*, Λονδίνο 1992.

18. Ο αμερικανός ιστορικός Arnold Mayer υποστηρίζει μάλιστα στο βιβλίο του *The persistence of the Ancient Regime*, Λονδίνο 1981 (στα γερμανικά *Adelsmacht und Bürgertum. Die Krise der europäischen Gesellschaft 1848-1914*, Μόναχο 1984), το οποίο προκάλεσε πολλές συζητήσεις, ότι μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο διατηρήθηκαν οι αριστοκρατικές και μοναρχικές δομές εξουσίας, και δεν μπορεί να γίνεται λόγος για αστική κυριαρχία. Για μια πολύπλευρη προσέγγιση του δίπολου αστοί-ευγενείς στην Αγγλία, τη Γαλλία, τη Γερμανία και τη Ρωσία βλ. Werner Mosse, «Adel und Bürgertum im Europa des 19. Jahrhunderts. Eine vergleichende Betrachtung», στο Kocka (επιμ.), *Bürgertum...*, ό.π., τόμος γ΄, Γκέτινγκεν 1995, σ. 9-47.

της αριστοκρατίας μονοπωλούσαν τις ανώτατες θέσεις στη διοικητική και στρατιωτική ιεραρχία. Κατά συνέπεια οι γερμανοί μεγαλοαστοί ήταν πολιτικά πιο αδύναμοι από τους bourgeois στη Γαλλία, όπου με την εγκαθίδρυση της Τρίτης Γαλλικής Δημοκρατίας το 1870 οι αριστοκράτες έχασαν και τα τελευταία ερείσματα πολιτικής ισχύος και σχεδόν κανείς ευγενής δε διατέλεσε πρωθυπουργός ή υπουργός¹⁹. Επιπλέον η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στην πόλη, όπου ζούσαν οι αστοί και την ύπαιθρο, όπου διέμεναν κατά βάση οι ευγενείς, ήταν πιο έντονη στη Γερμανία και στην Κεντρική Ευρώπη. Στη Γερμανία, το σύστημα διακυβέρνησης συγκροτούσαν η γαιοκτητική και στρατιωτική αριστοκρατία, μαζί με το μονάρχη και μια ισχυρή γραφειοκρατία.

Στη Γαλλία η άμβλυση των διαφορών ανάμεσα σε ευγενείς και αστούς προχώρησε, λόγω της Επανάστασης, με ταχύτερους ρυθμούς και κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα διαμορφώθηκαν μικτές élites, αποτελούμενες από αστούς και ευγενείς, οι γνωστοί notables. Εξάλλου, η Επανάσταση του 1789 είχε ως αποτέλεσμα μαζί με την εκτέλεση του βασιλιά την εξόντωση της αριστοκρατίας του ξίφους και της αυλής και την κατάργηση των προνομίων των ευγενών. Έως τα μέσα του 19ου αιώνα οι βιομήχανοι και οι επιχειρηματίες αποτελούσαν μειονότητα ανάμεσα στους γάλλους αστούς, ενώ πολλοί από αυτούς ήταν κατά πρώτο λόγο γαιοκτήμονες²⁰.

Στην Αγγλία η διαδικασία συγχώνευσης των αριστοκρατών με τους μεγαλοαστούς, ως αποτέλεσμα της πρώιμης αποφευδοποίησης της γης και της εμπορευματοποίησης της αγροτικής οικονομίας, διαμόρφωσε μια πανίσχυρη και συμπαγή πλουτοκρατική élite. Η αγγλική αριστοκρατία ήδη από τις αρχές του 17ου αιώνα ασχολείται με την παραγωγή μαλλιού, με περιφράξεις και εγγειοβελτιώσεις, καθώς και με υπερπόντιες επιχειρήσεις, ενώ το 18ο αιώνα διακεκριμένοι ευγενείς θα εξελιχθούν σε επιτυχημένους επιχειρηματίες. Τους άγγλους αστούς, επομένως, τουλάχιστον από τις αρχές του 19ου αιώνα, δεν τους απασχολούσε πλέον η κατάργηση των προκαπιταλιστικών δομών, ούτε η δημιουργία εθνικού κράτους και ενός φιλελεύθερου οικονομικού συστήματος της αγοράς²¹. Εξάλλου, το σύστημα της πρωτοτοκίας —σύμφωνα με το οποίο μόνο οι πρωτότοκοι γιοί κληρονομούσαν τον τίτλο ευγένειας— και το γεγονός ότι η χα-

19. Για τις διαφορές ανάμεσα στη γερμανική και τη γαλλική αστική τάξη του 19ου αιώνα βλ. Hartmut Kaelble, «Französisches und deutsches Bürgertum 1870-1914», στο Kocka (επιμ.), *Bürgertum...*, ό.π., τόμος α', Γκέτινγκεν 1995, σ. 113-146.

20. Mosse, ό.π.

21. Για την αστική τάξη της Αγγλίας βλ. κυρίως, Eric J. Hobsbawm, «Die englische middle class 1780-1920», στο Kocka, *Bürgertum...*, ό.π., σ. 85-112, W. D. Rubinstein, *Men of Property. The Very Wealthy in Britain since the Industrial Revolution*, Λονδίνο 1981, L. Stone, J. C. Fawtier Stone, *An Open Elite? England 1540-1880*, Οξφόρδη 1984.

μηλή ευγένεια (knights) δεν εκληροδοτείτο, συνέβαλαν ακόμη περισσότερο στην προοδευτική συγχώνευση αστών και γόνων των ευγενών (μέσω και των γάμων) σε μια τάξη γαιοκτημόνων χωρίς τίτλους ευγένειας και με πολλαπλές επιχειρηματικές δραστηριότητες, το λεγόμενο *gentry*²². Στην Πρωσία, όπου η αρχή της πρωτοτοκίας ίσχυε μόνο για την κληροδότηση γης και όχι για τον τίτλο ευγένειας, εδημιουργείτο ένα πλεόνασμα ακτημόνων ευγενών με αριστοκρατικές, ωστόσο, επαγγελματικές αξιώσεις στο στρατό και τη διοίκηση²³.

Οι σχέσεις μεταξύ ευγενών και αστών στην Αυστρία παρουσιάζουν αρκετές ομοιότητες με τις αντίστοιχες στη Γερμανία. Κι εδώ οι ευγενείς χαίρουν προνομίων και καταλαμβάνουν τις ανώτατες θέσεις στο στρατό και τη διπλωματία. Στην Αψβουργική Μοναρχία, χώρα με τυπική αυλική-μοναρχική παράδοση και σημαντική επιρροή των παλαιών ευγενών (100 οικογένειες υψηλής ευγένειας συγκροτούσαν τη λεγόμενη πρώτη κοινωνία — *erste Gesellschaft*), εφαρμόστηκε μια γενναϊόδωρη πολιτική απονομής τίτλων ευγένειας, σε αντίθεση με ό,τι συνέβη στην Πρωσία και τη Βαυαρία. Οι αστοί ήταν καταρχήν αρνητικά διακείμενοι απέναντι στους ευγενείς και διαφοροποιούνταν συνειδητά από εκείνους, συγχρόνως όμως τους θαύμαζαν απροκάλυπτα και συχνά τους μιμούνταν. Μέσα από τις τιμές και τους τίτλους ευγένειας, που τους απένειμε συστηματικά σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα ο αυτοκράτορας, οι οικονομικά ισχυρότεροι αστοί (οι μεγαλοαστοί) επιζητούσαν τουλάχιστον μια τυπική εξίσωση με την αριστοκρατία, η οποία κυριαρχούσε ακόμη στην αυλή, καθώς και στις ανώτατες βαθμίδες του στρατού και της διπλωματίας και κατείχε τις θέσεις κλειδιά της διοίκησης. Από την άλλη πλευρά, η απονομή ενός τίτλου ευγένειας ως επιβράβευση της νομιμοφροσύνης των αστών ή ως αναγνώριση των επιτευγμάτων τους οπωσδήποτε ενίσχυε και νομιμοποιούσε στη συνείδησή τους τη δυναστεία των Αψβούργων. Οι αριστοκρατικές φιλοδοξίες των μεγαλοαστών (της λεγόμενης δεύτερης κοινωνίας — *zweite Gesellschaft*) αποτελούσαν στην ουσία μια μορφή αντίδρασης στην άρνηση της παλαιάς, εξ αίματος ευγένειας να τους αναγνωρίσει πλήρως²⁴.

Στην Πολωνία, όπως, άλλωστε, και γενικότερα στην Ανατολική Ευρώπη κατά το 19ο αιώνα, από την ανατολική Πρωσία μέχρι τη Ρωσία, κυριαρχούσαν πολιτικά και οικονομικά οι ευγενείς μεγαλογαιοκτήμονες²⁵. Ο τρόπος ζωής των ευγενών ασκούσε έλξη και στις élites των πολωνικών πόλεων, η αυτονο-

22. Πρβλ. Lieven, *ό.π.*, XIV.

23. Mosse, *ό.π.*

24. Για την αστική τάξη στην Αυστρία βλ. Ernst Bruckmüller και Hannes Stekl, «Zur Geschichte des Bürgertums in Österreich», στο Kocka, *ό.π.*, σ. 166-198.

25. Στη Ρωσία η γυμνασιακή και πανεπιστημιακή μόρφωση αποτελούσαν το 19ο αιώνα προνόμιο των γόνων ευγενών οικογενειών, Pilbeam, *ό.π.*, σ. 298.

μία των οποίων περιορίστηκε, εξάλλου, από τους ευγενείς κατά το 18ο αιώνα. Οι αστοί προσεταιρίζονταν και μιμούνταν τους ευγενείς τόσο στη γερμανοκρατούμενη όσο και στη ρωσοκρατούμενη Πολωνία του 19ου αιώνα²⁶.

Αστοί του χρήματος και αστοί της γνώσης: συγκλίσεις και αποκλίσεις

Στο εσωτερικό κάθε αστικής τάξης υπήρχαν, όπως είπαμε, διακριτές ομάδες-κατηγορίες με συγκλίνοντα αλλά και αποκλίνοντα χαρακτηριστικά και παραδόσεις. Σε γενικές γραμμές οι ιστορικοί (κυρίως του γερμανόφωνου χώρου) διακρίνουν δύο βασικές κατηγορίες: α) τους αστούς του χρήματος που συγκροτούν τη λεγόμενη οικονομική αστική τάξη και β) τους αστούς της γνώσης.

Στο γερμανόφωνο χώρο η σημασία της πανεπιστημιακής και γυμνασιακής εκπαίδευσης (*Bildung*²⁷) ήταν τέτοια και το κύρος των ακαδημαϊκών και των δημοσίων λειτουργών τόσο υψηλό, ώστε το καλούμενο *Bildungsbürgertum*²⁸,

26. Για την αστική τάξη στην Πολωνία βλ. Waclaw Dlugoborski, «Das polnische Bürgertum vor 1918 in vergleichender Perspektive», στο Kocka (επιμ.), *Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich*, τόμος α', Μόναχο 1988, σ. 266-299.

27. Ο γερμανικός όρος *Bildung* (βλ. λήμμα στο *Duden. Universalwörterbuch*, β' έκδοση, Μάναχμ/Λειψία/Βιέννη/Ζυρίχη 1989) σημαίνει α) την εκπαίδευση, τη διαδικασία δηλαδή της μόρφωσης και της απόκτησης γνώσεων και δεξιοτήτων, β) τη γενική παιδεία που πρέπει να κατέχει κάθε μορφωμένος άνθρωπος και γ) τους καλούς τρόπους, την πρόποσα συμπεριφορά, την ανατροφή με λίγα λόγια που πρέπει να χαρακτηρίζει κάθε πολιτισμένο άνθρωπο (κάθε άνθρωπο με παιδεία). Ο Koselleck στην εισαγωγή του «Zur anthropologischen und semantischen Struktur der Bildung», στον τόμο του ίδιου (επιμ.), *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert II. Bildungsgüter und Bildungswissen*, Στουτγάρδη 1990, σ. 11-46, υποστηρίζει ότι είναι εξαιρετικά δύσκολο να βρεθεί ισοδύναμος όρος στις άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες, τουλάχιστον από τα τέλη του 18ου αιώνα. Η *Bildung* του Διαφωτισμού και του νεοουμανισμού έχει την πηγή της στην ψυχή του ανθρώπου και εκλαμβάνεται ως προσωπικός αυτοκαθορισμός, ως τρόπος ζωής· ως κάτι βαθύ και εσωτερικό, μια υποχρέωση του ανθρώπου να αναπτύξει τα таланτά που διαθέτει. Η *Bildung* αφορά στις επιστήμες και τις καλές τέχνες, στη θρησκεία, την εργασία, την ιστορία, τη γλώσσα, τη μουσική. Θεωρείται, σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, κριτήριο κοινωνικής καταξίωσης και πολιτικής ισχύος. Ωστόσο από το 1918, λόγω της παραχώδους πολιτικής και κοινωνικής κατάστασης στη Γερμανία, αρχίζει η απαξίωση του όρου *Bildung*, που χάνει την ανθρωπιστική και φιλελεύθερη χροιά του και αφομοιώνεται από τον όρο *Volksebildung*, ο οποίος δηλώνει τη λαϊκή παιδεία, την παιδεία που απευθύνεται στο σύνολο του πληθυσμού.

28. Στο *Bildungsbürgertum* δεν ανήκαν ανεξαιρέτως όλοι οι μορφωμένοι αστοί αλλά εκείνοι των οποίων το βιοτικό επίπεδο και οι ευκαιρίες ζωής (*Lebenslage* και *Lebenschancen* κατά τον Max Weber) εξαρτώνται από την κατοχή και αξιοποίηση της αναγνωρισμένης γνώσης. Η δυναμική εμφάνιση των αστών της γνώσης στο γερμανόφωνο και εν γένει κεντροευρωπαϊκό χώρο αντικατοπτρίζεται και στα λεξικά της εποχής. Ενώ στα λεξικά των αρχών του 19ου αιώνα ο όρος *Bildung* συναντάται μόνο με την ευρεία σημασία

οι αστοί της γνώσης, αποτελούσε μια ξεχωριστή οντότητα με αυτοπεποίθηση και ενίοτε αντικαπιταλιστικά φρονήματα, η οποία μάλιστα μέχρι τα μέσα του αιώνα ήταν ιδιαίτερα εκλεκτική στις σχέσεις της με το *Wirtschaftsbürgentum*, δηλ. την οικονομική ή αλλιώς επιχειρηματική αστική τάξη. Από τα τέλη του 18ου αιώνα ως τη δεκαετία του 1840 μια σειρά πνευματικών ρευμάτων και κοινωνικοπολιτικών μετασχηματισμών στα γερμανικά κράτη (Διαφωτισμός, προοδευτική εκκοσμίκευση της παιδείας και της κοινωνίας, νεοουμανιστική μεταρρύθμιση στα γυμνάσια και τα πανεπιστήμια, συνταγματικά και πολιτικά επιτεύγματα, προοδευτική χειραφέτηση της γραφειοκρατίας έναντι της πρωσικής αριστοκρατίας) θα προσδώσουν στους αστούς της γνώσης κυρίαρχη θέση²⁹. Στις γερμανικές χώρες οι δύο «αστικές τάξεις» ακολουθούσαν εντελώς διαχωρισμένες θεσμικά εκπαιδευτικές οδούς: Η οικονομική αστική τάξη παγιωνόταν και διαμορφωνόταν σε επαγγελματικά και τεχνικά γυμνάσια και σε πολυτεχνεία, οι αστοί της γνώσης σε κλασικά γυμνάσια και νομικές και φιλοσοφικές σχολές. Στη Γαλλία και οι δυο ομάδες φοιτούσαν στα *lycées* και τις *grandes écoles*. Στη Γερμανία, αντίθετα από ό,τι συνέβαινε στη Γαλλία, οι δύο αστικές τάξεις δε συνδέονταν μεταξύ τους με ισχυρούς κοινωνικούς δεσμούς ούτε ήταν πολιτικά αλληλέγγυες, προπάντων κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα.

Στην Αγγλία οι *professionals*, οι ελεύθεροι επαγγελματίες, στερούνταν μιας συλλογικής αστικής ταυτότητας μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα λόγω της εξάρτησής τους από το κράτος και τη γαιοκτητική ολιγαρχία, ενώ οι απασχολούμενοι στο δημόσιο τομέα αποτελούσαν σχετικά ασήμαντο τμήμα της βρετανικής αστικής τάξης. Έμποροι, βιομήχανοι και τραπεζίτες βρίσκονταν στην κορυφή της πυραμίδας και αποτελούσαν τον πυρήνα των *middle-classes*, πάνω από δικηγόρους, δικαστές, ανώτερους κληρικούς, γιατρούς και υψηλόβαθμους υπαλλήλους, οι οποίοι δεν είχαν ενιαία ακαδημαϊκή εκπαίδευση και γενικότερη, πέραν της επαγγελματικής, κοινωνική αυτοσυνείδηση. Ο όρος *professionals* δηλώνει το πλήθος των επαγγελματιών και την ιδιαιτερότητά τους³⁰ ο γερμανικός όρος *Bildungsbürgentum* παραπέμπει σε μια κοινή εκπαίδευση.

Στη Ρωσία συναντάμε μια εντελώς διαφορετική κοινωνία. Εδώ έχουμε μία ολιγάριθμη αστική τάξη με εξαιρετικά ανομοιογενή χαρακτήρα. Η επιβίωση της δουλοπαροικίας και ο αγροτικός χαρακτήρας της οικονομίας καθυστέρησαν τη δημιουργία αστικής τάξης στη χώρα αυτή. Ο κατακερματισμός της οφειλό-

του, από το 1850 αναφέρονται ως μορφωμένοι (*gebildet*) οι κατέχοντες ακαδημαϊκή και γυμνασιακή μόρφωση, προπάντων δε κλασική παιδεία: βλ. σχετικά Kocka, «*Bildungsbürgentum - Gesellschaftliche Formation oder Historikerkonstrukt?*», στον τόμο του ίδιου (επιμ.), *Bildungsbürgentum im 19. Jahrhundert IV. Politischer Einfluß und gesellschaftliche Formation*, Στουτγάρδη 1989, σ. 9-20.

29. Για την ιστορική εξέλιξη της γερμανικής αστικής τάξης βλ. Kocka, «*Das europäische Muster...*», ό.π., τόμος α', σ. 32-38.

ταν κατά κύριο λόγο στην πληθώρα ιδιαίτερων κατηγοριών τιτλούχων και τιμώμενων πολιτών. Μέχρι το 1860 η Ρωσία παρέμεινε μία χώρα με «κάστες», όπως αυτές είχαν θεσπιστεί από την εποχή του Μεγάλου Πέτρου. Οι μεγάλεμποροι και οι επιχειρηματίες, οι πιο επιτυχημένοι από τους οποίους εξαιρούνταν από τη φορολογία, εξαρτώνταν άμεσα από τον τσάρο. Οι κρατικές παραγγελίες και προμήθειες μπορούσαν να δημιουργήσουν τεράστια κέρδη, το ύψος των οποίων τοποθετούσε τον εκάστοτε αστό στην αντίστοιχη κοινωνική κατηγορία. Αντιπάθεια επικρατούσε ανάμεσα στη διάνοηση και τους βιομηχάνους, καθώς οι πρώτοι (ιερείς και δάσκαλοι επί το πλείστον) ανήκαν σε κατώτερη κοινωνική κατηγορία. Οι Ρώσοι αστοί ήταν διασπασμένοι κοινωνικά, πολιτικά και πολιτισμικά, ενώ οι γεωγραφικές και εθνοτικές ανισότητες επέτειναν τις διαφορές ανάμεσά τους³⁰.

Στην Ιταλία η ετερογένεια των αστών αντανακλά στη γεωγραφία της χώρας: οι διαμάχες στο εσωτερικό των ιταλικών αστικών τάξεων απηχούσαν το χάσμα ανάμεσα στον προοδευτικό, εκσυγχρονιστικό και κυρίαρχο τελικά Βορρά και στον αγροτικό, ημι-φεουδαρχικό και καθυστερημένο Νότο³¹. Μπορούμε, ωστόσο, να πούμε ότι οι αστικές τάξεις, κυρίως στη Βόρειο Ιταλία, παρουσιάζουν μεγαλύτερες ομοιότητες με αυτές της Αυστρίας και της Γερμανίας, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά στη σημασία της εκπαίδευσης και στη συνακόλουθα υψηλή κοινωνική θέση των αστών της γνώσης.

Η εθνική ετερογένεια των αστών στην Ανατολική Ευρώπη στεκόταν εμπόδιο στη συγκρότηση συμπαγών αστικών στρωμάτων. Ανάμεσα στους αστούς της Ανατολικής Ευρώπης οι μεγάλεμποροι συγκροτούν τη σημαντικότερη αστική ομάδα ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα³². Στην Πολωνία, Γερμανοί και Εβραίοι συγκροτούν την οικονομική αστική τάξη, ενώ η διάνοηση, η ιντελιγκέντσια, συγκροτείται από Πολωνούς. Τόσο στο Λοτζ όσο και στη Βαρσοβία οι Γερμανοί αποτελούσαν τη μεγαλύτερη εθνική υποομάδα των αστών και ακόμη και στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, όταν μειώθηκε η παρουσία τους σε σχέση με τους Εβραίους, συνέβαλαν αποφασιστικά στην εκβιομηχάνιση της χώρας. Οι Εβραίοι αστοί της Πολωνίας, μια καθ' όλα αστική ομάδα, παρέμειναν όχι μόνο θρησκευτικά, γλωσσικά, πολιτισμικά και εν μέρει πολιτικά διαφοροποιημένοι από τον πολωνικό πληθυσμό, αλλά και απομονωμένοι, γεγονός που ενθάρρυνε τον αντισημιτισμό με τις γνωστές σε όλους μας συνέπειες κυρίως για τους Εβραίους μικροαστούς και προλετάρους της Ανατολικής Ευρώπης³³.

Χαρακτηριστικό για την ετερογένεια της αστικής τάξης στην Ουγγαρία

30. Για τους Ρώσους αστούς βλ. Pilbeam, *ό.π.*, σ. 18-25 και 298-299.

31. *Ό.π.*, σ. 299.

32. Bácskai, «Vorwort», στον τόμο της ίδιας (επιμ.), *ό.π.*, τόμος α', σ. 4.

33. Dlugoborski, *ό.π.*

είναι το γεγονός ότι το 44% όσων απέκτησαν το δικαίωμα του αστού-πολίτη (Bürgerrecht) στην Πέστη καθ' όλη τη διάρκεια του 18ου αιώνα κατάγονταν από την Αυστρία και τα γερμανικά κράτη. Η νέα καπιταλιστική οικονομία βρισκόταν στα χέρια των Εβραίων και Γερμανών μεγαλοαστών, οι οποίοι έσπευδαν να συνδεθούν με τους αριθμητικά, οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά κυρίαρχους ευγενείς-γαϊοκτήμονες μέσω γάμων, απόκτησης γαιών και τίτλων³⁴.

Ας σταθούμε όμως λίγο πιο αναλυτικά στις επιμέρους κατηγορίες των ευρωπαϊκών αστικών τάξεων: Η συγκριτική εξέταση των αστικών τάξεων περισσότερων χωρών έδειξε ότι παρά τους υφιστάμενους περιορισμούς οι αστοί της γνώσης στη Γερμανία και την Αυστρία υπήρξαν διακριτή κατηγορία με ιδιαίτερη επιρροή, σαφώς μεγαλύτερη απ' ό,τι στη Δυτική, ακόμη και στην Ανατολική Ευρώπη. Ο ρόλος τους αναφορικά με τα νέα ιδεολογικά ρεύματα του τέλους του 18ου αι. και των αρχών του 19ου στα γερμανικά κράτη, προπάντων δε με το φιλελευθερισμό, υπήρξε πρωτοποριακός. Ιδιαίτερα κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα προπάντων οι δημόσιοι λειτουργοί και οι πανεπιστημιακοί έχαιραν υψηλού κοινωνικού κύρους, το οποίο εξασφάλιζε η ακαδημαϊκή μόρφωση, που με τη σειρά της προϋπέθετε σκληρές δοκιμασίες (ακόμη και στη διάρκεια των γυμνασιακών σπουδών), απαιτούσε θυσίες και χρόνο. Η φοίτηση στο πανεπιστήμιο δημιουργούσε ένα αίσθημα υπεροχής απέναντι στην υψηλή αριστοκρατία με τις υλικές απολαύσεις και απολαβές, ενώ η μόρφωση ήταν διαβατήριο για τα σαλόνια των επιχειρηματιών-μεγαλοαστών. Για τη Γερμανία, την Αυστρία και εν μέρει για την Ιταλία μπορεί να υποστηριχθεί ότι η σχετική οικονομική καθυστέρηση και άρα η έλλειψη μιας απόλυτα κυρίαρχης οικονομικής αστικής τάξης, η εκπαιδευτική και πανεπιστημιακή παράδοση, με ρίζες στο Διαφωτισμό και το νεοουμανισμό, μαζί με μια πρώιμη γραφειοκρατική οργάνωση³⁵, συνέβαλαν στη δημιουργία μιας συνειδητοποιημένης πνευματικής αστικής τάξης.

34. Györgi Ránki, «Die Entwicklung des ungarischen Bürgertums vom späten 18. zum frühen 20. Jahrhundert», στο Kocka (επιμ.), *Bürgertum...*, ό.π., Γκέτινγκεν 1995, σ. 230-248.

35. Η ανάπτυξη των ευρωπαϊκών αστικών τάξεων συμπίπτει χρονικά με τη στερέωση, διεύρυνση και εμβάθυνση της κρατικής εξουσίας μέσα από τη διαδικασία της γραφειοκρατικοποίησης. Ο Max Weber υπογράμμισε τη σημασία της ανάπτυξης της κρατικής εξουσίας και της γραφειοκρατίας στην ταξική και κοινωνική διαμόρφωση. Εξαρτημένη από την επέκταση της οικονομίας και των πόλεων, η διαρκώς επεκτεινόμενη λειτουργία του κράτους είχε ως αποτέλεσμα την αλματώδη αύξηση των απασχολούμενων από το κράτος αστών. Η γραφειοκρατία ενίσχυσε βεβαίως την ιεράρχηση και όχι τον ελεύθερο ανταγωνισμό στην ευρωπαϊκή κοινωνία. Εάν η Γαλλική Επανάσταση του 1789 άνοιξε το δρόμο για την επικράτηση των αστών στο σύγχρονο κόσμο, η περίοδος 1830-1848 στη Γαλλία σηματοδότησε τη μεγαλύτερη διοικητική επανάσταση του 19ου αιώνα, καθώς οι ευγενείς αντικαταστάθηκαν από τους αστούς στα ανώτερα διοικητικά αξιώματα. Σε αντίθεση με την Πρωσία, τη

Στην Αγγλία, όπου σύμφωνα με τον Hobsbawm οι μεγαλέμποροι, οι τραπεζίτες και οι άλλοι επιχειρηματίες είχαν εγκαθιδρύσει την κυριαρχία τους πολύ πριν το 19ο αιώνα και όπου η τριτοβάθμια εκπαίδευση μόλις στα τέλη του περασμένου αιώνα απέκτησε σημασία αντίστοιχη με αυτή στη Γερμανία, ο όρος *professionals*, (επαγγελματίες) αναφέρεται, όπως είπαμε και προηγουμένως, στο επάγγελμα και όχι στην παιδεία με την ευρύτερη έννοιά της.

Σε σχέση με τη Γερμανία και την Αυστρία, στην Ανατολική και Κεντρο-ανατολική Ευρώπη απουσίαζε όχι μόνο μια γηγενής κυρίαρχη οικονομική αστική τάξη, αλλά και οι ανεπτυγμένοι ακαδημαϊκοί θεσμοί. Πέρα από αυτό οι ξένοι κυρίαρχοι απέκλειαν τη ντόπια διανοήση από τις υψηλότερες υπαλληλικές θέσεις. Συγκρίνοντας τους γερμανούς αστούς της γνώσης με τη νορβηγική, την τσεχική, τη σλοβακική και τη φινλανδική διανοήση, ο τσέχος ιστορικός Miroslav Hroch αναγνωρίζει την κοινωνικά υψηλότερη καταγωγή των γερμανών ακαδημαϊκών, τους ταχύτερους ρυθμούς αναπαραγωγής τους και τη σαφέστερη διαφοροποίησή τους από τα λαϊκά στρώματα. Αντίθετα οι δάσκαλοι, οι ιερείς, οι δικηγόροι, οι γιατροί και οι τεχνοκράτες των μικρότερων χωρών της Κεντρο-ανατολικής, Ανατολικής και Βόρειας Ευρώπης συχνά αποστασιοποιούνταν από την οικονομική αστική τάξη και την υψηλόβαθμη υπαλληλία, τηρώντας έντονα κριτική στάση απέναντί τους³⁶.

Εξέχουσα θέση ανάμεσα στους αστούς της γνώσης κατέχουν τα ελεύθερα επαγγέλματα, στα αγγλικά *professions* (εξ ου και *professionals*), τα οποία στη διάρκεια του 19ου αιώνα εκσυγχρονίζονται θεσμικά, επιστημονικά και ιδεολογικά. Οι ασχολούμενοι με τα ακαδημαϊκά ελεύθερα επαγγέλματα (γιατροί, δικηγόροι, μηχανικοί) κέρδισαν αυτήν την περίοδο μια διακριτή ταυτότητα, παρέμειναν όμως από λειτουργικής, κοινωνικής, πολιτικής και πολιτισμικής πλευράς συνδεδεμένοι με άλλες αστικές ομάδες³⁷. Μαζί με τον επιχειρηματία ο ελεύ-

Γαλλία και άλλα ευρωπαϊκά κράτη, στη Ρωσία απουσιάζει μια γραφειοκρατία με συλλογική ταυτότητα, καθώς τα δημόσια αξιώματα καταλαμβάνονταν σχεδόν αποκλειστικά από ευγενείς, ήταν κληρονομικά και επικρατούσε ένα τεράστιο χάσμα μεταξύ κεντρικής κυβέρνησης και τοπικών κυβερνήσεων. Οι επεμβάσεις και ο παρεμβατισμός του κράτους στον αστικό κόσμο ήταν ουσιαστικότερες στη Γερμανία (έλεγχος της επαγγελματικής ζωής μέσω κανόνων και εξετάσεων, επεμβάσεις στην αστική κοινωνική ιεραρχία μέσω της πολιτικής απονομής τίτλων και ένταξης σε τάγματα τιμής) από ό,τι στη Γαλλία ή στη Βρετανία. Η γραφειοκρατικοποίηση συνέβαλε στη διάδοση αστικών αξιών όπως η εξειδίκευση, η υπευθυνότητα, η ακρίβεια, η τάξη, η σταθερή αμοιβή καθώς και στην ανάπτυξη πολιτισμικών δραστηριοτήτων, την ίδρυση συλλόγων κλπ. Βλέπε σχετικά Pilbeam, *ό.π.*, σ. 109-141 και 297-298 και Kaelble, *ό.π.*, σ. 133-138.

36. Στο Koeka, «Bildungsbürgertum - Gesellschaftliche Formation oder Historikerkonstrukt?», *ό.π.*, σ. 16.

37. Hannes Siegrist, «Bürgerliche Berufe. Die Professionen und das Bürgertum»,

θερος επαγγελματίας συγκροτούσε την πιο παραδοσιακή μορφή αστού. Το χαρακτηριστικό του γνώρισμα ήταν ότι αμειβόταν για τις υπηρεσίες που προσέφερε, γι' αυτό και αξίωνε κάποια ανεξαρτησία. Η πληθυσμιακή αύξηση, η αστικοποίηση, η εκβιομηχάνιση και η γραφειοκρατικοποίηση έκαναν επιτακτική την ανάγκη να προσδιοριστούν οι προδιαγραφές για την είσοδο σε ένα ελεύθερο επάγγελμα καθώς και οι κανόνες λειτουργίας του. Τα ελεύθερα επαγγέλματα έφτασαν να αποτελούν ένα είδος συσσωματώσεων που έμοιαζαν, τηρουμένων των αναλογιών, με μεσαιωνικές συντεχνίες.

Η κοινωνική προέλευση των διαφόρων επαγγελματιών, αλλά και το κοινωνικό κύρος του κάθε επαγγέλματος, διέφερε από χώρα σε χώρα. Στη Γαλλία και τη Γερμανία λ.χ., η πλειοψηφία των φοιτητών της Νομικής προερχόταν από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, ενώ αυτό δεν ίσχυε στον ίδιο βαθμό για τους φοιτητές της Νομικής στην Ιταλία και τη Ρωσία. Στη Ρωσία πάλι, η οποία χαρακτηρίζεται από βραδείς ρυθμούς αστικοποίησης, οι γιατροί διέθεταν, αντίθετα από ό,τι ίσχυε στη Γερμανία, χαμηλό σχετικά γόητρο. Σε ό,τι αφορά στους εκπαιδευτικούς, τέλος, διαπιστώνονται μεγάλες διαφορές στις αμοιβές, την επαγγελματική εκπαίδευση και το κοινωνικό status. Ως αστοί της γνώσης λογίζονταν, στο γερμανόφωνο τουλάχιστον χώρο, οι πανεπιστημιακοί και γυμνασιακοί καθηγητές, όχι όμως και οι δάσκαλοι του δημοτικού. Οι καθηγητές προέρχονταν κυρίως από μεσοαστικές οικογένειες, ενώ οι δάσκαλοι από οικογένειες τεχνιτών, χωρικών και μικροαστών³⁸.

Οι αστοί του χρήματος αποτέλεσαν την εξ ορισμού νέα τάξη, φορέα της εκβιομηχάνισης και του εκσυγχρονισμού. Αυτοί οι επιχειρηματίες κεφαλαιούχοι, οι μεγαλέμποροι, οι τραπεζίτες, οι βιομήχανοι, οι διευθυντές επιχειρήσεων, με δύο λόγια οι μεγαλοαστοί, κινούσαν τα νήματα της οικονομίας και διαμόρφωναν σε μεγάλο βαθμό τις τύχες των κοινωνιών των περισσότερων ευρωπαϊκών χωρών κατά το 19ο αιώνα. Οι κοσμοϊστορικές αλλαγές στην οικονομία έκαναν πολλούς να πιστέψουν στο μοναδικό και κυρίαρχο ρόλο των επιχειρηματιών³⁹. Ο ίδιος

στο Siegrist (επιμ.), *Bürgerliche Berufe. Zur Sozialgeschichte der freien und akademischen Berufe im internationalen Vergleich*, Γκέτινγκεν 1988, σ. 42-43.

38. Pilbeam, *ό.π.*, σ. 74-96.

39. Για την οικονομική αστική τάξη και τους επιχειρηματίες βλ. Youssef Cassis, «Wirtschaftselite und Bürgertum. England, Frankreich und Deutschland um 1900» και Richard Tilly, «Unternehmermoral und -verhalten im 19. Jahrhundert», στο Kocka (επιμ.), *Bürgertum...*, *ό.π.*, τόμος β', Γκέτινγκεν 1995, σ. 9-34, 35-64, Henning, *ό.π.*, Zunkel, *ό.π.*, Adeline Daumard, *Les bourgeoisie st la bourgeoisie en France depuis 1815*, Παρίσι 1987, Bácskai (επιμ.), *ό.π.*, Kocka, *Unternehmer in der deutschen Industrialisierung*, Γκέτινγκεν 1975, Hartmut Berghoff, *Englische Unternehmer 1870-1914. Eine kollektivbiographische Studie führender Wirtschaftsbürger in Birmingham, Bristol und Man-*

ο Μαρξ τόνισε ότι ο επιχειρηματίας προοριζόταν να κληρονομήσει και στη συνέχεια να χάσει τον κόσμο. Οι επιχειρηματίες, ωστόσο, δεν αποτελούσαν μια συγχροτημένη και πολιτικά ενιαία τάξη, αλλά κινούνταν με γνώμονα τα στενά επιχειρηματικά τους συμφέροντα.

Η επιχείρηση αποτελούσε το κέντρο της ζωής τους, τη βάση της ύπαρξής τους, την πηγή του πλούτου τους, της πολιτικής τους ισχύος, του κοινωνικού τους γοήτρου. Ήταν λοιπόν ανάγκη να διαφυλαχθεί η επιτυχία της και η μεταβίβασή της στο πλαίσιο της οικογένειας, η οποία αναδεικνύεται σε θεμελιώδη αξία των κεφαλαιούχων αστών. Πλήθος ερευνών για το 19ο αιώνα μας βεβαιώνουν ότι στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες η οικογενειακή επιχείρηση μεταβιβαζόταν στον ή στους γιους και, σε περίπτωση που δεν υπήρχαν αγόρια στην οικογένεια, στους γαμπρούς και στους ανιψιούς, ενώ ταυτόχρονα οι επιχειρηματικές οικογένειες ευνοούσαν την κοινωνική-επαγγελματική ενδογαμία. Η προσωπική εταιρεία (ενός ατόμου, μιας οικογένειας ή δύο και τριών ατόμων) συνιστούσε, εξάλλου, την κυρίαρχη μορφή οργάνωσης των εμπορικών επιχειρήσεων μέχρι και τις αρχές του 20ού αιώνα στις πιο προηγμένες βιομηχανικές χώρες της Ευρώπης, όπως η Αγγλία, η Γαλλία και η Γερμανία. Μέχρι και το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα η εμπορική εκπαίδευση (*kaufmännische Bildung*) των γόνων των εμπόρων, βιομηχάνων και τραπεζιτών προκειμένου να αναλάβουν στο μέλλον την επιχείρηση, αποτελούσε αποκλειστικά σχεδόν οικογενειακή υπόθεση. Μετά την εγκύκλια εκπαίδευση ο νέος επιχειρηματίας έπρεπε να μαθητεύσει κατά κανόνα σε ξένη ή θυγατρική της οικογενειακής, επιχείρηση, την οποία είχαν ή διηύθυναν συγγενείς, φίλοι ή συνεργάτες του πατέρα του, στο εσωτερικό ή και στο εξωτερικό.

Οι επιχειρηματίες του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα στην ηπειρωτική Ευρώπη προέρχονταν κατά κανόνα από οικογένειες εμπόρων και εύπορων τεχνιτών. Στο πλαίσιο της Βιομηχανικής Επανάστασης, η οποία θα μεταμορφώσει προοδευτικά την οικονομία και κοινωνία της Δυτικής, της Κεντρικής και εν μέρει της Ανατολικής Ευρώπης ως τα τέλη του 19ου αιώνα, ο βιομήχανος

chester, Γκέτινγκεν 1991, Ed. Carter, R. Forster και J. Moody (επιμ.), *Enterprise and Entrepreneurs in Nineteenth- and Twentieth Century France*, Βαλτιμόρη και Λονδίνο 1976, Stanley Chapman, *Merchant Enterprise in Britain from the Industrial Revolution to World War I*, Καίμπριτζ 1992, Norbert Horn και Kocka (επιμ.), *Recht und Entwicklung der Großunternehmen im 19. und frühen 20. Jahrhundert. Wirtschafts-, sozial- und rechtshistorische Untersuchungen zur Industrialisierung in Deutschland, Frankreich, England und der U.S.A.*, Γκέτινγκεν 1979, Alois Brusatti, «Der Unternehmer in Industrie und Handel», στο Erich Zöllner (επιμ.), *Österreichs Sozialstrukturen in historischer Sicht*, Βιέννη 1980, σ. 59-69, Ránki, «Zur Frage der Herausbildung des Bürgertums und der Arbeiterklasse in Ostmitteleuropa», στο Kocka (επιμ.), *Arbeiter und Bürger im 19. Jahrhundert. Varianten ihres Verhältnisses im europäischen Vergleich*, Μόναχο 1988, σ. 140-149, Pilbeam, ό.π., σ. 12 και 295-296.

θα αναδειχθεί αναμφισβήτητα στην κυρίαρχη μορφή αστού και δη μεγαλοαστού. Η εμπειρική έρευνα, ωστόσο, σχετικοποιεί την εικόνα των σαφώς διακριτών ομάδων επιχειρηματιών, αναδεικνύοντας τον επιχειρηματία με πολλαπλές, παράλληλες δραστηριότητες στο μεταποιητικό, εμπορικό, κατασκευαστικό, ασφαλιστικό και χρηματοπιστωτικό τομέα ως κεντρικό παράγοντα στην οικονομική ζωή των ευρωπαϊκών χωρών.

Οι μεγαλέμποροι, ξεκινώντας από τα τέλη του 18ου αιώνα, διαδραμάτισαν κεντρικό ρόλο στην εκβιομηχάνιση και τον εκσυγχρονισμό της Αυστροουγγαρίας, της Γερμανίας, της Γαλλίας, της Ρωσίας, της Σουηδίας και άλλων χωρών. Μεγάλοι βιομήχανοι του τέλους του 19ου αι. είχαν εμπορική προέλευση ή ήταν οι ίδιοι προηγούμενος έμποροι. Όπως χαρακτηριστικά γράφει η ιστορικός από την Ουγγαρία Vera Bácskai⁴⁰ αναφερόμενη στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη, οι μεγαλέμποροι επιχειρηματικού τύπου ήταν οι κεφαλαιούχοι, οι πιστωτές και οι μεταφορείς, οι οποίοι εισήγαγαν τις σύγχρονες καπιταλιστικές μεθόδους και συνέβαλαν ουσιαστικά στη διαδικασία εκβιομηχάνισης. Οι επιχειρηματίες αυτού του τύπου συγκαταλέγονταν στους πλουσιότερους, ισχυρότερους και εν γένει εξέχοντες μεγαλοαστούς σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα.

Χαρακτηριστικό γνώρισμα της οικονομικής αστικής τάξης ορισμένων χωρών και οικονομικών κέντρων της Ευρώπης ήταν η εθνική και θρησκευτική της ετερογένεια. Αξίζει εδώ να μιλήσουμε με τα λόγια του Fernand Braudel: «Μία διεθνής μητρόπολη πάντοτε προσελκύει κοσμοπολίτες μετανάστες, και όταν το Λονδίνο διαδέχθηκε το Άμστερνταμ ως η κυρίαρχη πόλη της Ευρώπης, η εμπορική της κοινότητα μεταβλήθηκε σε ένα ετερόκλητο μίγμα από φυλές, όπως ποτέ στο παρελθόν»⁴¹. Σύμφωνα με τον Ούγγρο ιστορικό Györgi Ránki⁴² η κλασική αστική τάξη το 19ο αιώνα στην Ουγγαρία αποτελείτο στο μεγαλύτερο μέρος της, ακριβώς όπως και στην Πολωνία και τη Ρουμανία, από νεήλυδες, Εβραίους και Γερμανούς. Κατά τον οικονομικό ιστορικό Alois Brusatti⁴³ το πνεύμα του καπιταλισμού το έφεραν στην Αψβουργική Μοναρχία ήδη από τον ύστερο 18ο αιώνα οι Ελβετοί, οι Έλληνες, οι Εβραίοι και οι έμποροι της Άνω Γερμανίας.

40. Ό.π.

41. Chapman, ό.π., σ. 11. Είναι αξιοσημείωτο, ότι οι εθνικές και θρησκευτικές μειονότητες, οι οποίες εγκαταστάθηκαν στις αρχές του 19ου αιώνα στο Λονδίνο και ξεπέρασαν σε αριθμό τους Ουγενότους από τη Γαλλία και τους Εβραίους από το Άμστερνταμ, δηλ. οι Γερμανοί και Γερμανοεβραίοι από το Βερολίνο, το Αμβούργο, τη Φραγκφούρτη και τη Λειψία, καθώς και οι Έλληνες, ήταν εκείνες ακριβώς οι μειονότητες που σε πρώτη γραμμή εγκαταστάθηκαν στη Βιέννη, την Πέστη και την Τεργέστη.

42. Ό.π.

43. Ό.π.

Μικροαστοί: στο περιθώριο των αστών

Ένα από τα αμφιλεγόμενα ζητήματα στην έρευνα της αστικής τάξης αποτελεί η θέση των μικροαστών και η σχέση τους με την καθαυτό αστική τάξη⁴⁴. Οι περισσότεροι ιστορικοί συμφωνούν ότι οι μικροαστοί, κοινωνική ομάδα που υπέστη σημαντικές αλλαγές και μετασχηματισμούς στον οικονομικό της ρόλο, την κοινωνική της θέση και την πολιτική της παρουσία στην Ευρώπη του 19ου αιώνα, τοποθετούνται στις παρυφές της αστικής τάξης. Ιδιαίτερο γνώρισμα των μικροαστών-επιχειρηματιών είναι ότι η ζωή τους στηρίζεται τόσο στο μικρό κεφάλαιο που διαθέτουν όσο και στην προσωπική τους εργασία. Το πρώτο είναι που τους καθιστά τμήμα της αστικής τάξης, το δεύτερο της εργατικής⁴⁵. Παρά τις οικονομικές αλλαγές κατά το 19ο αι., οι τεχνίτες, οι ιδιοκτήτες εργαστηρίων και οι καταστηματάρχες διατήρησαν το διακριτό οικονομικό τους χαρακτήρα συνδυάζοντας την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, την προσωπική εργασία και την οικογενειακή επιχείρηση. Ασφαλώς βίωσαν μια σειρά πιέσεων που οδήγησαν βαθμιαία στο κλείσιμο επιχειρήσεων και στην υποταγή πολλών μικροαστών στο εμπορικό και βιομηχανικό κεφάλαιο. Παράλληλα όμως, δημιουργήθηκαν νέες ολιγομελείς εταιρείες. Ο χαρακτήρας της μικρής επιχείρησης ποίκιλλε ανάλογα με τον κλάδο, τη χώρα ή την περιοχή και βεβαίως διέφερε από την επαρχία στην πόλη. Ωστόσο, παρά την οικονομική ετερογένεια και τη διασπορά σε διάφορους τομείς της παραγωγής και της διακίνησης, οι τεχνίτες και οι μικρέμποροι αντιμετώπισαν στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης, στη διάρκεια του 19ου αιώνα και τις αρχές του 20ού, ανάλογες καταστάσεις, με τη διάλυση των συντεχνιακών αμυντικών τειχών τους, την εύθραυστη ανεξαρτησία, τη μικρή κεφαλαιοποίηση και την εξάρτηση από τις διακυμάνσεις των αγορών. Οι μικροαστοί πρώτα αισθάνονταν «μικροί» και έπειτα αστοί. Οι σχέσεις μεταξύ εργοδοτών και εργατών ήταν πιο σύνθετες και διαφορετικές από ό,τι στις μεγάλες επιχειρήσεις. Οι ιδιοκτήτες της μικρής επιχείρησης δείχνουν από τις αρχές του 19ου αιώνα μεγάλο ενδιαφέρον για την κοινοτική πολιτική,

44. Οι ιστορικοί χρησιμοποιούν τον όρο «μικροαστοί» για να δηλώσουν προπάντων τους μικροαστούς-επιχειρηματίες, οι οποίοι, εξάλλου, ήταν πολίτες με πλήρη πολιτικά δικαιώματα ως μέλη των αστικών στρωμάτων στις προβιομηχανικές πόλεις (δηλ. του *Stadtbürgertum*). Σφαιρική κάλυψη του θέματος —καρπύ πολυετών ερευνών σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες— και πλούσια βιβλιογραφία προσφέρουν τα βιβλία των Geoffrey Crossick και Heinz-Gerhard Haupt (το πρώτο συλλογικό και το δεύτερο γραμμένο εξ ολοκλήρου από τους ίδιους): *Shopkeepers and Master Artisans in Nineteenth-Century Europe*, Λονδίνο και Ν. Υόρκη 1984 και *The Petite Bourgeoisie in Europe 1780-1914. Enterprise, Family and Independence*, Λονδίνο και Ν. Υόρκη 1995.

45. F. Bechhofer and B. Elliot, «Persistence and Change: the petite bourgeoisie in industrial society», *European Journal of Sociology*, 17 (1976), σ. 78.

ακόμη και αν, με εξαίρεση τους Βρετανούς μικρούς επιχειρηματίες, δε συμμετέχουν άμεσα σε αυτήν λόγω κοινωνικής αδυναμίας. Διακριτό πολιτικό λόγο θα αποκτήσουν οι μικροαστοί στα τέλη του 19ου, κυρίως όμως στον 20ό αιώνα με την οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου και ιδιαίτερα της δεκαετίας του 1930, οπότε και θα αποτελέσουν εύκολη λεία για το φασισμό και το ναζισμό. Κατά το τελευταίο τρίτο του 19ου αιώνα οι μικροαστοί σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες αποστασιοποιήθηκαν από τις φιλελεύθερες αξίες και υποστήριξαν τον κοινωνικό και οικονομικό προστατευτισμό. Χαρακτηριστική τέλος υπήρξε για τους μικροαστούς η οικονομική, ιδεολογική και νοοτροπιακή αστάθεια και η ρευστότητα, η διακύμανση ανάμεσα σε αστικές και προλεταριακές θέσεις⁴⁶.

Σύντομη αναφορά στη σχέση των αστών με το φιλελευθερισμό και τον εθνικισμό

Η ιδεολογία και το πολιτικό κίνημα που εξέφρασε τους ευρωπαίους αστούς από τα τέλη του 18ου αιώνα ήταν ο φιλελευθερισμός⁴⁷. Στην Αγγλία, δημιουργήθηκαν, όπως είναι γνωστό, οι ευνοϊκότερες προϋποθέσεις για την πρώιμη ανάπτυξή του τόσο στο ιδεολογικό όσο και στο πολιτικό-κομματικό επίπεδο⁴⁸. Από εκεί ο φιλελευθερισμός θα αγκαλιάσει τη Γαλλία, τη Γερμανία και την Ιταλία (από το 1848 στη μετριοπαθή πολιτική εκδοχή του). Φιλελευθερισμός και αστικές τάξεις, ωστόσο, δε θα διάγουν βίους παράλληλους σε όλες τις χώρες της Ευρώπης. Έως τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο τα φιλελεύθερα κόμματα στην Αγγλία, τη Γαλλία, την Ιταλία, την Ουγγαρία συμμετείχαν στην κυβέρνηση. Όμως στη Γερμανία και την Αυστρία οι φιλελεύθεροι αποδυναμώνονται και εκτοπίζονται από τις κυβερνήσεις ήδη από τη δεκαετία του 1880. Η εξέλιξη αυτή οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην έλλειψη ισχυρών κοινοβουλίων, στο πλαίσιο των οποίων οι φιλελεύθεροι θα μπορούσαν να λειτουργήσουν απρόσκοπτα και να επηρεάσουν καθοριστικά την κυβερνητική πολιτική. Επιπλέον, σε μεγαλύτερο βαθμό από τους Γάλλους και πολύ νωρίτερα από τους Άγγλους, οι Γερ-

46. Crossick and Haupt, *The Petite Bourgeoisie...*, ό.π., σ. 6-7 και 216-219.

47. Dieter Langewiesche, «Liberalismus und Bürgertum in Europa», Kocka (επιμ.), *Bürgertum...*, τόμος γ', Γκέτινγκεν 1995, σ. 143-277. Ο φιλελευθερισμός κατά τον Langewiesche είναι ένα πλέγμα από πολιτικές και κοινωνικές αντιλήψεις, στο κέντρο των οποίων βρίσκεται το ιδεώδες του υπεύθυνου για την τύχη του ανθρώπου και ταυτόχρονα ένα πολιτικό κίνημα των αστών, το οποίο αγωνίζεται για μια κοινωνία πολιτών με πλήρη δικαιώματα.

48. Οι επαναστάσεις του 17ου αιώνα δημιούργησαν στην Αγγλία ένα εθνικό κράτος με κυρίαρχο το ρόλο του κοινοβουλίου. Η αυτονομία, η αυτοδιοίκηση και η αποκέντρωση συμβάδιζαν με την οργανωτική πολυμορφία της θρησκευτικής ζωής, ενώ οι κεντρικές κοινωνικοοικονομικές διαδικασίες στην πορεία προς τον εκσυγχρονισμό (πληθυσμιακή έκρηξη, αγροτική και βιομηχανική επανάσταση και αστυφιλία) εμφανίστηκαν πολύ νωρίτερα στην Αγγλία από αλλού.

μανοί και Αυστριακοί αστοί βρέθηκαν αντιμέτωποι με μια κομματικά οργανωμένη εργατική τάξη, καθώς και με μια ολοένα ανερχόμενη και πολιτικά βαρύνουσα μικροαστική τάξη. Η κατάσταση αυτή απομάκρυνε μεγάλο τμήμα τους από τους φιλελεύθερους κομματικούς σχηματισμούς. Πολλοί Γερμανοί και Αυστριακοί αστοί ψηφοφόροι από τα τέλη του 19ου αιώνα και μετά στράφηκαν σε κόμματα γερμανικού-εθνικού χαρακτήρα. Στη Ρωσία μάλιστα οι αστικές τάξεις έμειναν σε γενικές γραμμές ανεπηρέαστες από τη φιλελεύθερη ιδεολογία. Οι μεταρρυθμίσεις της δεκαετίας του 1860, άλλωστε, που συντέλεσαν καθοριστικά στην οικονομική και πολιτική ενδυνάμωση των Ρώσων αστών εγγράφονται μάλλον στο πλαίσιο της παράδοσης του απολυταρχικού εκσυγχρονισμού του 18ου αιώνα.

Η ιδεολογία και το κίνημα που άλλαξε το γεωπολιτικό χάρτη της Ευρώπης κατά το 19ο και τον 20ό αιώνα ήταν ο εθνικισμός. Οι διαδικασίες αστικού μετασχηματισμού και η δημιουργία σύγχρονων εθνών συνδέονται στενά μεταξύ τους. Ιδιαίτερα στη γαλλική ιστορία η συνάφεια είναι σαφής: η τρίτη τάξη ανακηρύχθηκε κατά τη Γαλλική Επανάσταση σε μοναδικό εκπρόσωπο του έθνους, το οποίο περιλαμβάνει το σύνολο των πολιτών. Όπως στη Γαλλία, η νικηφόρα αστική κοινωνία εμφανίζεται ως έθνος με κρατική υπόσταση και στην Ολλανδία, την Πορτογαλία, τη Δανία και τη Σουηδία. Στις άλλες χώρες η ενίσχυση των αστών δε συμπίπτει με την εγκαθίδρυση του έθνους-κράτους⁴⁹. Αρκετά έθνη στην Ευρώπη δεν είχαν δική τους εθνική κυρίαρχη τάξη. Ο Hroch διακρίνει τρεις φάσεις στα εθνικά κινήματα των μικρών εθνών (συνειδητοποίηση, αφύπνιση και μαζικό κίνημα) και υποστηρίζει ότι στα κινήματα αυτά κυρίαρχο ρόλο παίζει η μικροαστική διάνοηση (οι ιερείς, οι δάσκαλοι, οι κατώτεροι υπάλληλοι), τουλάχιστον στις δύο πρώτες φάσεις. Αντίθετα με τη Γερμανία, όπου η εθνική-αστική κουλτούρα δημιούργησε, κυρίως μετά το 1871, τον τύπο του εθνικά συνειδητοποιημένου αστού πολίτη και του επεφύλαξε διακεκριμένη θέση, σε λαούς όπως οι Τσέχοι, οι Νορβηγοί, οι Σλοβάκοι και οι Φινλανδοί, οι αστοί και κυρίως οι μικροαστοί της γνώσης σχετίζονταν στενά με τα λαϊκά στρώματα των πόλεων και της υπαίθρου. Το συμπέρασμα του Hroch είναι ότι χωρίς τη συμμετοχή της οικονομικής αστικής τάξης στη δεύτερη φάση των εθνικών κινήματων δεν μπορεί να επιτευχθεί πλήρης εθνική αφύπνιση. Όσο πιο αδύναμη είναι, εξάλλου, η αστική τάξη στην κοινωνική δομή του συγκροτούμενου έθνους τόσο πιο ταπεινοί είναι, σύμφωνα πάντα με τον Hroch, και οι στόχοι του εθνικού κινήματος στη φάση της συλλογικής εθνικής αφύπνισης⁵⁰.

49. Miroslav Hroch, «Das Bürgertum in den nationalen Bewegungen des 19. Jahrhunderts. Ein europäischer Vergleich», στο Kocka (επιμ.), *Bürgertum...*, τόμος γ', Γκέτινγκεν 1995, σ. 197-219.

50. Χαρακτηριστικό παράδειγμα οι Τσέχοι. Στις χώρες του βοημικού στέμματος —οι

Αστοί και αστικοποίηση στις μικρές και μεγάλες πόλεις

Η ευρωπαϊκή πόλη αποτελεί προνομιακό πεδίο μελέτης των αστικών τάξεων, ενώ η γόνιμη συνεργασία της ιστορίας των πόλεων με αυτή των αστικών στρωμάτων έχει αποδώσει σημαντικά αποτελέσματα. Ο Γάλλος ιστορικός Ernest Labrousse ήδη από το 1955 διατύπωσε την προτροπή «να μην αντιλαμβανόμαστε την αστική τάξη στο θεωρητικό, αφηρημένο επίπεδο του ορισμού, αλλά να την ερευνούμε κάθε φορά υπό το πρίσμα του ιδιαίτερου υπόβαθρου μεμονωμένων πόλεων»⁵¹, μια υποθήκη που ακολούθησαν πολλές εργασίες στη Γαλλία⁵². Στη Γερμανία ο Lothar Gall και οι συνεργάτες του, όπως ανέφερα και στην αρχή αυτής της μελέτης συνδυάζουν τη μελέτη της αστικής τάξης με τη μελέτη της ιστορίας των πόλεων από τα μέσα της δεκαετίας του 1980. Κεντρικό θέμα των ερευνών τους αποτελεί η σύνθεση και μεταβολή των ηγετικών στρωμάτων των γερμανικών πόλεων σε συσχετισμό με τους πολιτικούς θεσμούς, το διοικητικό σύστημα, τις οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις και τον πολιτισμό από το 1789 έως το 1914. Οι αστοί υπήρξαν αναμφισβήτητα η ηγετική κοινωνική ομάδα στις πόλεις της Γερμανίας και της Κεντρικής Ευρώπης⁵³. Η τριετής έρευνα της ομάδας Gall συνεισέφερε σημαντικά στην έρευνα,

οποίες είχαν τη μεγαλύτερη πληθυσμιακή πυκνότητα στην Αψβουργική Μοναρχία και χαρακτηρίζονταν από μια ιδιότυπη διασπορά οικισμών—, η εκβιομηχάνιση δε συμβαδίζει με την αστικοποίηση, η τσεχική αστική τάξη χαρακτηρίζεται από οικονομική αδυναμία, έλλειψη πρωτοβουλιών και δημιουργικότητας, κατακερματισμό. Όλα αυτά προσέδωσαν στην τσεχική αστική τάξη ένα μάλλον μικροαστικό χαρακτήρα. Η πρώιμη τσεχική ελίτ, προώθησε τη γλωσσική και εθνική αφύπνιση των Βοημών και Μοραβών και συγχροτήθηκε σχεδόν αποκλειστικά από μικροαστούς (δασκάλους, κληρικούς και υπαλλήλους). Στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα μια νέα γενιά με συμμετοχή νομικών, γιατρών και άλλων επιστημόνων θα διατυπώσει προσεκτικά τις κεντρικές θέσεις μιας σύγχρονης, τσεχικής, φιλελεύθερης αστικής πολιτικής. Η σλαβική ιντελιγκέντσια αντιπαρατάχθηκε στη γερμανική διανόηση στην Τσεχία, παρέμεινε όμως αδύναμη μέχρι το 1880. Βλ. σχετικά Otto Urban, «Bürgerlichkeit und das tschechische Bildungsbürgertum», στο Stekl (επιμ.), *Durch Arbeit, Besitz, Wissen und Gerechtigkeit, Bürgertum in der Habsburgermonarchie II*, Βιέννη-Κολωνία-Βαϊμάρη 1992, σ. 203-209 και Jiri Koralka, «Tschechische bürgerliche Landtagsabgeordnete in Böhmen 1861-1913», στο Bruckmüller (επιμ.), *Bürgertum in der Habsburgermonarchie*, Βιέννη-Κολωνία-Βαϊμάρη 1990, σ. 211-222.

51. Elisabeth Ulsperger και Hannes Stekl, «Schnittstellen von Stadtgeschichte und Bürgertumsforschung», στο Stekl (επιμ.), *Kleinstadtbürgertum in Niederösterreich. Horn, Eggenburg und Retz um 1900*, Βιέννη 1994, σ. 3-4.

52. Ενδεικτικά αναφέρονται Adeline Daumard, *Les bourgeois de Paris au XIXe siècle*, Παρίσι 1970 και Jean Pierre Chaline, *Les bourgeois de Rouen, Une élite urbaine au XIXe siècle*, Παρίσι 1982.

53. Lothar Gall (επιμ.), *Stadt und Bürgertum im 19. Jahrhundert*, τόμος α', Μόναχο-Όλντενμπουργκ 1990, σ. 2-5.

καθώς κατέληξε στην κατάταξη των γερμανικών πόλεων σε έξι μεταβλητούς τύπους ανάλογα με τα κύρια χαρακτηριστικά τους: α) την παραδοσιακή εμπορική πόλη και πόλη των τεχνιτών (Φραγκφούρτη, Λειψία, Mannheim, Κολωνία, Αμβούργο, Βρέμη), β) την πρόοιμη βιομηχανική και βιοτεχνική πόλη (Aachen, Esslingen, Αυγούστα), γ) τη βιομηχανική πόλη (Dortmund, Έσση, Bochum), δ) την πόλη διοικητικό κέντρο και έδρα βασιλικών οίκων (Μόναχο, Καρλσρούη, Wiesbaden, Münster), ε) την πανεπιστημιακή πόλη (Göttingen, Χαϊδελβέργη) και στ) την πόλη με σχετική οικονομική καθυστέρηση (Κωνσταντζα, Würzburg)⁵⁴.

Το πεδίο μελέτης των αστικών τάξεων διευρύνεται ακόμη περισσότερο αν εστιάσουμε την προσοχή μας στις μικρές επαρχιακές πόλεις. Όπως υποστηρίζει ο γερμανός ιστορικός D. Langewiesche, «στον περιορισμένο κόσμο των μικρών χωρών και των μικρών πόλεων γίνεται σαφές τι συγκεκριμένα σήμαινε για τον καθένα η αστική κοινωνία και πώς η πρόοδος, η κεντρική της ουτοπία, βιώθηκε και αφομοιώθηκε από τους ανθρώπους»⁵⁵. Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει η συγκριτική έρευνα τριών μικρών πόλεων στην Κάτω Αυστρία γύρω στο 1900⁵⁶. Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα αυξήθηκε η σημασία και η ακτινοβολία των μεγαλουπόλεων, καθώς θεωρούνταν συνώνυμες της νεωτερικότητας. Όταν η απόσταση ανάμεσα στις μητροπόλεις και τις περιοχές τής περιφέρειας μειώθηκε λόγω της βελτίωσης των συγκοινωνιών, της αύξησης της εσωτερικής μεταναστεύσης και της βαθμιαίας οικονομικής ομοιογενοποίησης, οι επαρχιακές πόλεις όλων των μεγεθών και συνακόλουθα οι αστικές τους τάξεις ανέπτυξαν ένα διπλό ρόλο: Απέναντι στις μητροπόλεις παρέμειναν μιμητές-επίγονοι και απέναντι στην ενδοχώρα τους λειτουργούσαν ως διοικητικά και οικονομικά κέντρα. Στη μικρή πόλη δε συναντώνται τραπεζίτες και βιομήχανοι, μεγαλέμποροι, μεγαλογιατροί, μεγαλοδικηγόροι και υψηλόβαθμοι υπάλληλοι παρά ευκατάστατοι παραδοσιακοί αστοί, που βλέπουν παραδόσεις να διαλύονται και τον ορίζοντα της ζωής τους να αλλάζει αργά, αλλά σταθερά⁵⁷. Οι μικρές πόλεις αποτελούσαν, εξάλλου, τον πιο ευνοϊκό κοινωνικό χώρο για τους μικροαστούς σε όλη την Ευρώπη, καθώς οι τεχνίτες και μικρέμποροι ανήκαν στις τοπικές ελίτ και ο ρόλος των επιχειρήσεών τους ήταν σημαντικός για τις τοπικές κοινωνίες (παντοπώλες, αρτοποιοί, κρεοπώλες, υποδηματοποιοί, σιδηρουργοί, κα-

54. Του ίδιου (επιμ.), *Vom alten zum neuen Bürgertum. Die mitteleuropäische Stadt im Umbruch 1780-1820*, τόμος γ', Μόναχο-Όλντενμπουργκ 1991, σ. 5.

55. Dieter Langewiesche, «Bürgertum und bürgerliche Gesellschaft. Bemerkungen zur Forschungsentwicklung», *Informationen zur modernen Stadtgeschichte*, 1991/1, σ. 3.

56. Ulsperger και Stekl, «Schnittstellen...», ό.π., σ. 7.

57. Ό.π., σ. 9-11.

φεπώλες και εστιάτορες)⁵⁸. Στη μικρή πόλη το «δημόσιο» είχε ιδιαίτερο βάρος σε σχέση με το «ιδιωτικό». Ο πληθυσμός ήταν εύκολα εποπτεύσιμος και συνεπώς εύκολα ελέγξιμος. Δεν είναι τυχαία η σημασία της κεντρικής πλατείας για τις μικρές πόλεις. Οι επαρχιώτες αστοί την όρισαν ως τον τοπικό πυρήνα συγκεντρώσεων, διαδηλώσεων, παρελάσεων, εορτών, υπαίθριων κοντσέρτων και πανηγυρικών αποκαλυπτηρίων. Η κεντρική πλατεία απέκτησε το 19ο αιώνα συμβολική αξία. Αφενός ήταν η δημόσια πλατεία, στην οποία ο καθένας είχε ελεύθερη πρόσβαση, αφετέρου εξέφρασε, με το περίκλειστο αρχιτεκτονικό της ύφος, την κοινωνική ενότητα των εκεί κατοικούντων τοπικών αρχόντων (Hauptplatzbewohner)⁵⁹.

Αστική κατοικία: ιδιώτευση και προβολή

Περνώντας από τους εξωτερικούς χώρους και τη δημόσια σφαίρα στο εσωτερικό πλαίσιο ζωής και την ιδιωτική σφαίρα των αστών δε μπορούμε παρά να σταθούμε στο ζήτημα της κατοικίας. Το κατοικείν, η αστική κουλτούρα της κατοικίας (στα γερμανικά Wohnkultur) αποτελούν σημαντικά ερευνητικά πεδία στην ιστορία της αστικής τάξης και συνδέονται με έννοιες-κλειδιά για την αστική ύπαρξη, όπως ο δημόσιος και ο ιδιωτικός χώρος, η εσωτερίκευση και η εξατομίκευση⁶⁰. Το αστικό σπίτι, πλαίσιο όλων σχεδόν των βιολογικών, κοινωνικών και πολιτισμικών δραστηριοτήτων, λειτούργησε ως αρχιτεκτονικό αντικείμενο, έργο τέχνης, φορέας οικονομικών αξιών, χώρος κοινωνικής διαστρωμάτωσης, θέατρο της οικογενειακής και συζυγικής ζωής, παράγοντας της κοι-

58. Crossick και Haupt, *The Petite Bourgeoisie...*, ό.π., σ. 219.

59. Ulsperger, «Modell und Wirklichkeit - Zur kulturellen und politischen Praxis in Kleinstädten», στο Stekl, *Kleinstadtbürgertum...*, ό.π., σ. 41-48.

60. Stekl, «Vorwort», στο Péter Hanák (επιμ.), *Bürgerliche Wohnkultur des fin de siècle in Ungarn*, Bürgertum in der Habsburgermonarchie II, έκδοση στη γερμανική γλώσσα από τα ουγγρικά με επιμέλεια των Ilona Sarmany-Parsons και Hannes Stekl, Βιέννη-Κολωνία-Βαϊμάρη 1994, σ. 7. Στα τέλη της δεκαετίας του 1970 η νέα γερμανική ιστοριογραφία της καθημερινής ζωής παραπέμπει στις αλληλεπιδράσεις μεταξύ κατασκευαστικών δομών και κοινωνικής συμπεριφοράς των ενοίκων (Lutz Niethammer (επιμ.), *Wohnen im Wandel. Beiträge zur Geschichte des Alltags in der bürgerlichen Gesellschaft*, Βούπερταλ 1979). Στη γαλλική έρευνα, η οποία διακρίνεται για τη διεπιστημονικότητά της, η «ιστορία της καθημερινής ζωής» αναδεικνύει τις αλληλεπιδράσεις οικοδομών, μορφών κατοικίας και εσωτερικών χώρων με τις αλλαγές των οικογενειακών δομών, των έμφυλων ρόλων, με μορφές εξατομίκευσης, με την ανάπτυξη μιας νέας συνείδησης για το σώμα και διαφορετικών συνηθειών. Βλ. σχετικά Catherine Hall, «Sweet Home», Michelle Perrot, «Manières d'habiter» και Roger-Henri Guerrand, «Espaces privés», στο Philippe Ariès και Georges Duby (επιμ.), *Histoire de la vie privée*, τόμος δ', Παρίσι 1987, σ. 53-87, 307-323 και 325-349.

νωνικής συνειδήσεως. Καμπή για την αρχιτεκτονική εξέλιξη της αστικής κατοικίας θεωρείται το πέρασμα από το 18ο στο 19ο αιώνα με την εμφάνιση της αστυφιλίας και την αλλαγή των διαστάσεων και της λειτουργίας της πόλης. Νέοι τύποι κατοικίας, όπως το διαμέρισμα, ιδιόκτητο ή με ενοίκιο, κάνουν την εμφάνισή τους, ενώ αρχίζει να διακρίνεται όλο και σαφέστερα ο τόπος εργασίας από τον τόπο κατοικίας. Προϋπόθεση πάντως για τη ριζική αναμόρφωση της αστικής κατοικίας υπήρξε η κατασκευή σύγχρονης υποδομής στις ευρωπαϊκές πόλεις κυρίως κατά τον ύστερο 19ο αιώνα (ασφαλτοστρωμένοι δρόμοι, ύδρευση, αποχέτευση, ηλεκτροφωτισμός και συγκοινωνία). Η αστική κατοικία λειτουργούσε ως χώρος οικιακής οικονομίας, ως χώρος ιδιωτικός και ως χώρος προβολής και, ενίοτε, επίδειξης⁶¹.

Αστοί και αστές: η θέση και ο ρόλος των γυναικών στην αστική κοινωνία

Μια από τις πιο ριζικές αντιφάσεις της αστικής κοινωνίας του 19ου και του πρώιμου 20ού αιώνα ήταν η θέση των γυναικών και μάλιστα των αστών γυναικών. Οι υποσχέσεις της νέας αστικής κοινωνίας για ελευθερία, ίσα δικαιώματα και ευκαιρίες αφορούσαν μόνο στους άνδρες, κατόχους του χρήματος και της γνώσης. Οι γυναίκες παρέμειναν στο περιθώριο της επαγγελματικής, πολιτικής, οικονομικής και σε μεγάλο μέρος της πολιτιστικής ζωής και των πιο προηγμένων κρατών της Ευρώπης. Τα νέα επαγγέλματα των ανδρών με τον παράλληλο περιορισμό των γυναικών στο σπίτι μείωσαν τις αντικειμενικές ευκαιρίες συμμετοχής των τελευταίων στη δημόσια ζωή, οικονομική, πολιτική, πολιτισμική. Διαμορφώθηκαν συνεπώς χωριστοί ανδρικοί και γυναικείοι χώροι και λογικές ζωής που συνεχώς έπαιρναν νέα μορφή⁶². Φυσικά, τόσο τις προβιομηχανικές κοινωνίες όσο και άλλες, εκτός από τους αστούς, κοινωνικές ομάδες της βιομηχανικής εποχής, τις χαρακτήριζαν χωριστοί ανδρικοί και γυναικείοι χώροι και λογικές ζωής. Τα όρια ανάμεσά τους ήταν ωστόσο περισσότερο ρευστά από ό,τι στις αστικές τάξεις του 19ου και του πρώιμου 20ού αιώνα, αφού λ.χ. η αγρότισσα, η γυναίκα του τεχνίτη, η γυναίκα του μικρεμπόρου, δεν ασχολούνταν αποκλειστικά με τις οικιακές εργασίες (με τη στενή έννοια του όρου), αλλά συμμετείχαν ενεργά στην οικογενειακή οικονομία.

Οι γυναίκες συνέβαλαν ουσιαστικά στη διαδικασία συγκρότησης και ανα-

61. Η αστική κατοικία έχει μελετηθεί διεξοδικά από τους Ούγγρους ιστορικούς των αστικών τάξεων. Στα έργα τους εφαρμόζουν συγκριτικές μεθόδους και εξετάζουν την αστική κατοικία στις ουγγρικές πόλεις, κυρίως στη Βουδαπέστη, του ύστερου 19ου αιώνα, σε συσχετισμό με άλλες ευρωπαϊκές πόλεις. Ορόσημο στη μελέτη της αστικής κατοικίας, σε κεντροευρωπαϊκό τουλάχιστον επίπεδο, αποτελεί το συλλογικό έργο που αναφέρθηκε στην προηγούμενη υποσημείωση (Hanák, *Bürgerliche Wohnkultur des fin de siècle in Ungarn...*).

62. Döcker, ό.π., σ. 13.

παραγωγής της αστικής τάξης, ως σύζυγοι και οικοκυρές, οι οποίες επέτρεπαν στον άνδρα να ασκεί τις εκτός του οίκου δραστηριότητες. Ήταν μητέρες, παιδαγωγοί-ανατροφείς και διαχειριστές του μεταβιβάσιμου πολιτισμικού κεφαλαίου των αστών. Σε μεγάλο μέρος ήταν υπεύθυνες για την οργάνωση του ελεύθερου χρόνου και των πολιτισμικών δραστηριοτήτων των αστών⁶³. Ο δημόσιος λόγος, ωστόσο, ανδρικός και αστικός, ενώ αναγνωρίζει το ρόλο της γυναίκας ως μητέρας και συζύγου και εξαίρει τη σχέση ανάμεσα στα δύο φύλα είναι κατηγορηματικός ως προς τη φυσική και άρα δεδομένη ανωτερότητα των ανδρών⁶⁴. Ακόμη και η κοινωνική επαφή των δύο φύλων υπαγορεύεται από τους προκαθορισμένους ρόλους. Η συμπεριφορά του («ισχυρού») άνδρα προς την («αδύναμη»), την «εύθραυστη» γυναίκα χαρακτηρίζεται, όπως και στις κοινωνίες των ευγενών, από μια συγκαταβατική ευγένεια⁶⁵. Το 19ο αιώνα οι εξωσυζυγικές σχέσεις δε γίνονται ηθικά αποδεκτές για τον άνδρα ή τουλάχιστον καλύπτονται από απόλυτη μυστικότητα. Αντίθετα πάντως από ό,τι συνέβαινε στην αυλική κοινωνία, η κοινωνική ισχύς του άνδρα αυξάνεται και η παραβίαση από αυτόν της απαγόρευσης των εξωσυζυγικών σχέσεων κρίνεται, κατά κανόνα, επιεικέστερα απ' ό,τι το αντίστοιχο παράπτωμα της γυναίκας⁶⁶. Στο πλαίσιο του έγγαμου βίου η τελευταία υποχρεώνεται συχνά να υπομένει τις κοινωνικά αποδεκτές απιστίες του συζύγου της, ενώ στην ίδια δεν αναγνωρίζεται ούτε καν το δικαίωμα (θεωρητικά τουλάχιστον) να συζητά για ερωτικά θέματα⁶⁷. Η γυ-

63. Kocka, «Vorwort» και «Einige Ergebnisse», στο Ute Frevert (επιμ.), *Bürgerinnen und Bürger. Geschlechterverhältnisse im 19. Jahrhundert*, Γκέτινγκεν 1988, σ. 7-9 και 206-209.

64. Είναι χαρακτηριστικό το λήμμα που παραθέτει ο φιλελεύθερος γερμανός καθηγητής, δημοσιογράφος και πολιτικός Carl Welcker στο *Lexicon 1847, Encyclopädie der sämtlichen Staatswissenschaften für alle Stände*: «η πιο γενική και σημαντική σχέση της ανθρώπινης κοινωνίας είναι αναντίρρητα η σχέση των δύο φύλων. Είναι μια βασική σχέση, από τη δίκαιη και σοφή διευθέτηση της οποίας εξαρτάται η ευδόκιμη εξέλιξη όλης της κοινωνίας», και πιο κάτω «η ίδια η φύση χαρακτηρίζει τον ισχυρότερο, τολμηρότερο και πιο ελεύθερο άνδρα ως δημιουργό, οδηγό, συντηρητή και προστάτη της οικογένειας και τον τραβά στον έξω κόσμο για δράση και δημιουργία, σωστές μάχες της ζωής. Αντίθετα τη γυναίκα, την πιο αδύναμη, εξαρτημένη, ντροπαλή και προστατευόμενη από τον άνδρα την εντάσσει στο σπίτι για να γεννά, να ανατρέφει και να μεριμνά για τη σωματική εξέλιξη και εκπαίδευση των παιδιών, την οικιακή φροντίδα του άνδρα και τη διατήρηση των κεκτημένων από αυτόν», Frevert, «Einleitung», στο Frevert, *Bürgerinnen...*, ό.π., σ. 111.

65. Döcker, ό.π., σ. 220-250.

66. Norbert Elias, *Η διαδικασία του πολιτισμού, Πρώτος τόμος, εκδόσεις Αλεξάνδρεια (μετάφραση από τα γερμανικά Θεόδωρος Λουπασάκης)*, Αθήνα 1996, σ. 259-290.

67. Heidi Rosenbaum, *Formen der Familie. Untersuchungen zum Zusammenhang von Familienverhältnissen, Sozialstruktur und sozialem Wandel in der deutschen Gesellschaft des 19. Jahrhunderts*, Φραγκφούρτη στο Μάιν, 1990, σ. 332, και Gunilla-Friederike Budde, *Auf dem Weg ins Bürgerleben. Kindheit und Erziehung in deutschen und englischen Bürgerfamilien*, Γκέτινγκεν 1994, σ. 302.

ναίικα θεωρείται ακόμη ανάξια να διεξάγει σοβαρές συζητήσεις για την πολιτική και την επιστήμη.

Παρά την όξυνση της ανισότητας ανδρών-γυναικών το 19ο αιώνα, αποτέλεσμα ως ένα βαθμό και της ολοένα αυξανόμενης διαφοροποίησης και εξειδίκευσης στην οικονομία, στα τέλη του αιώνα τοποθετούνται οι απαρχές χειραφέτησης των γυναικών με την ευαισθητοποίηση και δραστηριοποίηση του πιο συνειδητοποιημένου πυρήνα τους. Το 1891 για πρώτη φορά το Who's Who στην Αγγλία φιλοξενεί τους «Men and Women of the Time». Οι γυναίκες που συναντώνται πλέον στα λεξικά δεν καταγράφονται μόνο λόγω της συγγένειάς τους με δημοφιλείς άνδρες αλλά λόγω δικών τους, προσωπικών επιτυχιών. Από το 1901 έως το 1914 τέσσερα βραβεία Νόμπελ απονεμήθηκαν σε γυναίκες. Γεγονός τεράστιας σημασίας ήταν η συμμετοχή και παντρεμένων γυναικών σε πρωταθλήματα αντισφαίρισης από τη δεκαετία του 1880 στη Μ. Βρετανία, τη Γαλλία και τις ΗΠΑ. Για πρώτη φορά η γυναίκα χαρακτηρίζεται ως εν δυνάμει άνθρωπος με επιδόσεις. Την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα οι γυναίκες εκπροσωπούνται στα πανεπιστήμια. Η γυναίκα-αστή, ως χειραφετημένη φορέας πολιτισμού, στο ρόλο του μαικήνα, του συλλέκτη έργων τέχνης, της διευθύντριας θεάτρου, είχε κάνει, εξάλλου, την εμφάνισή της από τα τέλη του 19ου αιώνα⁶⁸.

Αστική οικογένεια: αξίες και πραγματικότητα

Η αναγνώριση της γυναίκας καταρχήν ως συζύγου και ως μητέρας, η προβολή δηλαδή του ιδιωτικού απέναντι στο δημόσιο, συνδέεται με την αναζήτηση του ρόλου και της λειτουργίας της αστικής οικογένειας, με άλλα λόγια με το αστικό οικογενειακό ιδεώδες⁶⁹. Προϋποθέσεις για τη συγκρότηση της νέας μορφής οικογένειας αποτελούν, κατά πρώτον, ο διαχωρισμός επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής και κατά δεύτερον, η υλική εξασφάλιση που επιτρέπει την απαλλαγή της γυναίκας και των παιδιών από την εργασία. Πολλά από τα νέα στοιχεία του αστικού οικογενειακού μοντέλου αποδείχθηκαν απελευθερωτικά και προοδευτικά: η νέα, ιδεοτυπικά συντροφική, σχέση μεταξύ των συζύγων, η μεγάλη προσοχή στα παιδιά και την αγωγή τους, η αυξημένη συνολικά ευαισθησία για τις ανθρώπινες ανάγκες και σχέσεις.

Στη Γερμανία του δεύτερου μισού του 18ου αιώνα αναπτύσσεται μια λογοτεχνική εκστρατεία για την ανάγκη της αγάπης μέσα στο γάμο. Η αστική

68. Hobsbaum, «Kultur und Geschlecht im europäischen Bürgertum», στο Frevert (επιμ.), *ό.π.*, σ. 175-189.

69. Για το χαρακτήρα και τη λειτουργία της νέας αστικής οικογένειας προπάντων στη Γερμανία του 19ου αιώνα βλ. Rosenbaum, *ό.π.*, σ. 264-275 και 303-380.

αγάπη του 18ου αιώνα, ωστόσο, δεν είναι η ρομαντική αγάπη του σήμερα, παρά η επηρεασμένη από το Διαφωτισμό «λελογισμένη ή λογική αγάπη» προς εκείνον τον άνθρωπο, στον οποίο αναγνωρίζεται πληρότητα και οι απαιτούμενες αρετές. Ήδη λοιπόν, κατά τον ύστερο 18ο και τον πρώιμο 19ο αιώνα, οι ανερχόμενοι αστοί απορρίπτουν την αγάπη ως αυθόρμητο και γεμάτο πάθος συναίσθημα, αλλά και το γάμο ως κίνηση οικονομικού υπολογισμού. Ο ατομισμός συνδέεται άρρηκτα με το νέο οικογενειακό ιδεώδες.

Υπογραμμίζεται, εξάλλου, η ευθύνη των γονέων για τα παιδιά τους. Οι ίδιοι πρέπει να αναλάβουν τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών τους και όχι να τα αφήνουν στους οικιακούς υπηρέτες⁷⁰. Χρέος τους επίσης η επιλογή αξιου εκπαιδευτικού προσωπικού. Στο παιδί επικεντρώνεται πλέον η προσοχή της οικογένειας. Ο πατέρας, ο οποίος συχνά απουσίαζε από το σπίτι, ενσαρκώνει την εξουσία στην οικογένεια, αφού τα συναισθήματα δεν άρμοζαν σε έναν άνδρα. Ενώ οι σχέσεις παιδιών-πατέρα χαρακτηρίζονταν από σεβασμό, ενίοτε δε και από φόβο, η μητέρα γινόταν αντικείμενο αγάπης και λατρείας. Οι αστοί, όπως και οι ευγενείς, φρόντισαν συστηματικά για την κληροδότηση του πολιτισμικού τους κεφαλαίου μέσω της ανατροφής των παιδιών. Πέρα από την ανάθεση της εκπαίδευσης σε ειδικούς δασκάλους όμως, οι αστοί φρόντιζαν σε πολύ μεγάλο βαθμό οι ίδιοι προσωπικά για την εκπαίδευση και τελειοποίηση των παιδιών τους⁷¹.

Το ζήτημα της αγωγής των παιδιών στην αστική οικογένεια έχει αποτελέσει ήδη, αυτό καθαυτό, αντικείμενο της ιστορικής έρευνας. Η Γερμανίδα ιστορικός G. Budde μάλιστα, συνέκρινε αγγλικές και γερμανικές αστικές οικογένειες από το 1840 έως το 1914 και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι υπήρχε σε γενικές γραμμές μια ενιαία αγγλογερμανική αστική κουλτούρα στο ζήτημα της ανατροφής των παιδιών⁷². Κάθε αστική οικογένεια μέσα από τελετουργίες και κανόνες σφυρηλατούσε το οικογενειακό φρόνημα και καθώς το επάγγελμα απορροφούσε τον άνδρα-πατέρα όλο και περισσότερο, αυξανόταν αντίστοιχα η σημασία των σποραδικών συνενυρέσεων και των εορταστικών τελετών⁷³. Μαζί με το οικογενειακό φρόνημα δύο βασικές αξίες περιέχονται στο αστικό πρόγραμμα ανατροφής: η επίδοση και η μόρφωση από τη μια (ύψιστη αρετή η εργασία), η τάξη και η εκπλήρωση του χρέους από την άλλη.

70. Η απαίτηση για χωρισμό των παιδιών από το υπηρετικό προσωπικό απορρέει από τον αγώνα του Διαφωτισμού ενάντια στην αμάθεια και τις δεισιδαιμονίες των κατώτερων στρωμάτων και από την ανάγκη προφύλαξης των σεξουαλικά αθών παιδιών από τα παραπλανητικά παιχνίδια και το κακό παράδειγμα των υπηρέτων.

71. Döcker, *ό.π.*, σ. 17.

72. Budde, *ό.π.*, σ. 401-411.

73. Πρβλ. Anne Martin-Fugier, «Les rites de la vie privée bourgeoise», στο Ariès και Duby, *ό.π.*, σ. 193-261.

Σε γενικές γραμμές τα παιδιά των αστών αντιμετώπιζαν ένα αυστηρό και βαρύ ωρολόγιο πρόγραμμα και έπρεπε από πολύ νωρίς να επιδείξουν αυτοπειθαρχία και ακατάβλητο ζήλο. Στην Αγγλία οι γιοι εγκατέλειπαν την οικογενειακή εστία νωρίτερα πηγαίνοντας εσωτερικοί σε σχολεία, στη Γερμανία αργότερα, ως μαθητευόμενοι ή ως στρατιώτες. Η συχνότερη αιτία συγκρούσεων των αγοριών με τους γονείς τους κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα ήταν η επιλογή επαγγέλματος, ζήτημα το οποίο δεν ετίθετο για την κόρη. Από τα πρώτα χρόνια της ζωής τους οι κόρες των αστών εξασκούσαν για τους μελλοντικούς τους ρόλους ως μητέρες και νοικοκυρές, παίζοντας με κούκλες και κουκλόσπιτα. Η εκπαίδευση των κοριτσιών ολοκληρωνόταν μέσα στο σπίτι ή σε ιδιωτικά παρθεναγωγεία με περιορισμένο αριθμό μαθητριών. Η Budde διαπίστωσε, ωστόσο, και διαφορές μεταξύ αγγλικών και γερμανικών αστικών οικογενειών και προτύπων αγωγής. Οι κύκλοι συναναστροφών των παιδιών των αστών στην Αγγλία στα κολλέγια και τα οικοτροφεία υπήρξαν κοινωνικά πιο ομοιογενείς από εκείνους που αναπτύχθηκαν στα γυμνάσια των γερμανικών κρατιδίων. Στη Γερμανία προβλήθηκε έντονα το πρότυπο της «καλής αστής μητέρας», αλλά και συνολικά η κοινωνική αξία της οικογένειας. Το γερμανικό σύστημα παιδαγωγικών αξιών θεμελιώθηκε σε πολύ υψηλότερο βαθμό πάνω στις αρχές της πειθαρχίας και της υπακοής.

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι οι αστές και οι αστοί δε γεννιόνταν, αλλά «γίνονταν» μέσα από το μακρύ δρόμο της αγωγής προς την αστική ζωή. Η σύγχρονη οικογένεια έχει τις ρίζες της στην αστική οικογένεια του 19ου αιώνα⁷⁴.

Αστοί και αστικότητα: κανόνες καλής συμπεριφοράς και υψηλά ιδανικά

Η αστική κουλτούρα σηματοδότησε τα τελευταία διακόσια χρόνια τόσο τη συμβολική αποστασιοποίηση των αστών ως ομοιογενοποιούμενης κοινωνικής ομάδας έναντι άλλων κοινωνικών ομάδων όσο και τη συμβολική διαφοροποίηση στο εσωτερικό της αστικής τάξης με σκοπό το διακανονισμό και τη σταθεροποίηση των εσωτερικών ιεραρχιών και σχέσεων εξουσίας. Από τα τέλη του 18ου αιώνα εμφανίζονται συνεχώς κοινωνικές ομάδες ή μεμονωμένα άτομα που, συνολικά ή εν μέρει, αστικοποιούνται ή αποαστικοποιούνται, που ανέρχονται δηλαδή ή κατέρχονται στην κοινωνική κλίμακα, στα άκρα της οποίας στέκουν, ιδεοτυπικά, οι μεγαλοαστοί και οι μικροαστοί. Αντίστοιχα διαφοροποιούνται οι εκφράσεις και τα σύμβολα της αστικότητας⁷⁵. Πέρα όμως από οριοθετήσεις και αποκλεισμούς η αστικότητα αναδεικνύεται σε κοινό κώδικα επικοινωνίας που

74. Ό.π., σ. 11-12 και 24.

75. Döcker, ό.π., σ. 14-15 και 18.

διαρρηγνύει τα σύνορα των εθνογλωσσικών και θρησκευτικών κοινοτήτων, των κρατών και των επιμέρους περιφερειών τους, των πόλεων και της ενδοχώρας.

Όπως οι αστικές τάξεις, έτσι και η αστική κουλτούρα δεν είναι βέβαια στατική και ομοιογενής. Οι αστοί ακόμη και όταν βρίσκονταν στο κέντρο των εξελίξεων συμμετείχαν σε ευρείς κοινωνικούς συνασπισμούς, ιδιαίτερα σε περιόδους κοινωνικών αλλαγών και κινήθηκαν σε ένα δημόσιο-πολιτικό χώρο, ο οποίος σφραγίστηκε σε μεγάλο βαθμό από τις αρχές ενός μοναρχικού-πατερναλιστικού κράτους. Οι αστικές αξιολογικές κλίμακες, εξάλλου, και οι τρόποι συμπεριφοράς δεν περιορίστηκαν ποτέ στους κοινωνικοοικονομικούς και πολιτικούς σχηματισμούς των αστών⁷⁶. Οι πολιτισμικές πρακτικές τους αφορούσαν στο δημόσιο και στον ιδιωτικό, στον οικονομικό και τον πολιτικό, το συναισθηματικό και διανοητικό χώρο⁷⁷. Σύμφωνα με τον Elias, οι αστοί υιοθέτησαν σε μεγάλο βαθμό τα αριστοκρατικά πρότυπα κοινωνικών απαιτήσεων και απαγορεύσεων, όπως αυτά διαμορφώθηκαν στο πλαίσιο της αυλικής κοινωνίας στην Ευρώπη, προπάντων στην παρισινή αυλή⁷⁸. Η αστική επανάσταση στη Γαλλία διέρρηξε την παλαιά πολιτική δομή, όχι όμως και την ενότητα της παραδοσιακής συμπεριφοράς, λόγω της στενής επαφής μεταξύ κύκλων της αριστοκρατίας και της μεσαίας τάξης και της συνακόλουθης αστικοποίησης πλήθους στοιχείων της αυλικής συμπεριφοράς.

Πώς μπορούμε όμως να μιλάμε για αστικότητα, για μια διακριτή πλέον κουλτούρα ήδη από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα; Βασικά πεδία πολιτισμικής έκφρασης, η διακόσμηση του σπιτιού, η εθιμοτυπία κατά τις επισκέψεις και η τελετουργία του φαγητού περνούν από την κοινωνική σφαίρα της αυλικής αριστοκρατίας στην ιδιωτική και οικογενειακή σφαίρα των αστών, ενώ από το δεύτερο τρίτο του 19ου αιώνα, η εμφάνιση και εδραίωση σε μεγάλο αριθμό πλούσιων αστών και μεγαλοαστών θα εντείνουν και θα προβάλλουν ακόμη περισσότερο το δημόσιο χαρακτήρα της αστικότητας. Ποια ήταν τα στοιχεία που χαρακτήρισαν τους αστούς και τους διέκριναν από τους ευγενείς; Η εργασία και η ατομική επίδοση, η καλλιέργεια της γνώσης και της λογικής, η εσωτερικότητα και το συναισθηματικό βάθος που οδηγούν στη διαμόρφωση της ιδιαίτερης προσωπικότητας του νέου ανθρώπου θα αντιπαρατεθούν στην οκνηρία,

76. Wolfgang Kashuba, «Deutsche Bürgerlichkeit nach 1800. Kultur als symbolische Praxis», στο Kocka (επιμ.), *Bürgertum im 19. Jahrhundert...*, τόμος γ', Μόναχο 1988, σ. 10.

77. Döcker, *ό.π.*, σ. 18.

78. «Εδώ κατασκευάστηκαν τα μοντέλα της ειρηνικότερης κοινωνικής συναναστροφής, εδώ μετριάστηκαν, εξευγενίστηκαν κι εκπολιτίστηκαν οι τραχύτερες συνήθειες, τα αγριότερα και πιο αχαλίνωτα ήθη της μεσαιωνικής κοινωνίας» (Norbert Elias, *Η εξέλιξη του πολιτισμού*, τόμος Β', εκδόσεις Νεφέλη (μετάφραση από τα γερμανικά Έμμη Βαϊκούση), Αθήνα 1997, σ. 15).

την επιφανειακότητα, τη συμβατικότητα και την εθιμοτυπία των ευγενών. Ο αυτοκαταναγκασμός τον οποίο απαιτούν και παράγουν οι αστικές λειτουργίες, προπαντός η επαγγελματική δραστηριότητα, είναι εντονότερος από εκείνον που αξίωναν οι αυλικές λειτουργίες. Πάντως η πολιτισμική αντιπαράθεση αστών και ευγενών υπήρξε πιο ισχυρή στα γερμανικά κράτη απ' ό,τι στη Γαλλία, αφού η γερμανόφωνη διάνοηση, που τις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα συγκροτείται ως διακριτή κοινωνική ομάδα και δημιουργός της γερμανικής αστικής και εθνικής κουλτούρας, αμφισβήτησε έντονα τις πολιτιστικές υποθήκες των γαλλοτραφών ευγενών των γερμανικών αυλών⁷⁹.

Ανάμεσα στο πλήθος των άμεσων και έμμεσων πηγών για την αστικότητα διακρίνεται «Η λογοτεχνία των τρόπων καλής συμπεριφοράς» (στα γερμανικά *Manierenliteratur*), η οποία από τον ύστερο 18ο αιώνα και εξής είτε με τις «διδαχές κοινωνικής συναναστροφής» (*Umgangslehre*) είτε με «τα βιβλία τρόπων καλής συμπεριφοράς/χρηστοθήσεις», απευθύνεται λιγότερο στο νεαρό ευγενή και περισσότερο στο νέο αστό⁸⁰.

Η αστικότητα έπρεπε να ακτινοβολείται καταρχήν από τον αστό ως βιολογική οντότητα⁸¹. Το σώμα ως φορέας κοινωνικών λειτουργιών και μέσο έκφρασης εσωτερικών ποιότητων αποτελεί βασικό σημείο αναφοράς στις χρηστοθήσεις. Η καθαριότητα και, γενικότερα, η περιποίηση του σώματος θεωρούνται καθρέπτης πολιτισμού και συμβάλλουν στην εκλέπτυνση των τρόπων επικοινωνίας και στον αυτοέλεγχο. Αντίθετα η ρυπαρότητα των χεριών, του προσώπου και άλλων μελών του σώματος θεωρείται σύμφυτη με τη λαϊκότητα και τις κατώτερες τάξεις. Οι κινήσεις και η στάση του σώματος πρέπει να εκφράζουν την αυτοκυριαρχία (ακόμη και από τους ανάπηρους απαιτείται αυτοπειθαρχία) και την εγκράτεια, και σε κάθε περίπτωση να προβάλλουν το αστικό σώμα ως εργαλείο του πνεύματος, της λογικής και της θέλησης. Τα παιδιά μαθαίνουν από μικρά να ελέγχουν πλήρως τα άκρα τους. Νέες τάσεις παρατηρούνται, ωστόσο, στην καμπή του αιώνα. Όσο περισσότερο προσπαθούν οι μικροαστοί συγγραφείς χρηστοθησιών να εκπαιδεύσουν τους αναγνώστες τους τόσο πιο έντονα γίνονται οι προσπάθειες των μεσοαστών και μεγαλοαστών να διαφοροποιηθούν έναντι των μικροαστών. Δεν αναπτύσσεται πλέον η επιχειρηματολογία, ότι ο άνθρωπος πρέπει να υιοθετεί ορισμένες στάσεις και χειρονομίες,

79. 'Ο.π., σ. 15 και 342-351' του ίδιου, *Η διαδικασία του πολιτισμού*, ό.π., σ. 27-32, 46, 87, 282-283.

80. Ορόσημο αποτελεί το εγχειρίδιο του Adolph von Knigge (*Über den Umgang mit Menschen*, Ανόβερσο 1788), το οποίο γνώρισε πολλές εκδόσεις το 19ο και 20ό αιώνα.

81. Και οι ιστορικοί των αστικών τάξεων καθοδηγήθηκαν στον προβληματισμό και τις έρευνές τους από τις πρωτοποριακές μελέτες του Foucault που εξετάζουν τις έννοιες και τις σημασίες της σωματικότητας σε διαφορετικές κοινωνικές τάξεις και διαφορετικούς ιστορικούς χρόνους.

αφού επιτρέπεται σε άνδρες και γυναίκες να κάθονται σταυροπόδι και στις γυναίκες να καπνίζουν και να κοιτάζουν άμεσα τους συνομιλητές τους. Με αυτά τα δεδομένα ο αστός ασχολείται πλέον κυρίως με το προσεγμένο ντύσιμο, τον καλλωπισμό και τη φροντίδα του σώματος.

Το αίτημα της αισθητικής διαφοροποίησης υπαγορεύει τις τάσεις του αστικού ενδύματος. Απλότητα και λογική χαρακτηρίζουν το ανδρικό ένδυμα. Οι λεπτές διαφορές στο χρωματικό τόνο του υφάσματος, την υφή του, το σχέδιο του κοστουμιού και στα αντίστοιχα «αξεσουάρ» παρέπεμπαν σε συγκεκριμένες αστικές ομάδες. Αν η αυστηρότητα και η απλότητα χαρακτηρίζουν το καθωσπρέπει ανδρικό ντύσιμο, η μόδα με τη μαγική, ελκτική της δύναμη αποτελεί προνομιακό πεδίο των γυναικών. Μόνο άνδρες χωρίς χαρακτήρα, μόρφωση και μεγάλο παραπλανώνται και διαφθείρονται από τη μόδα. Από το 1800 και μετά συντελείται η ηθικοποίηση της γυναικείας μόδας, η οποία συνδέεται με τη γενικότερη υποβάθμιση της θέσης των αστών γυναικών το 19ο αιώνα (εξαφάνιση του ελευθεριάζοντος φορέματος empire, μακρύτερη φούστα). Η ανάγκη για διακριτικότητα οδηγεί στον αυστηρό καθορισμό των ενδυμάτων που πρέπει να φοράει μια γυναίκα. Κανόνας πάντως και για τους αστούς και για τις αστές είναι η τακτική ανανέωση της γκαρνταρόμπας τους.

Μια σειρά από προσφωνήσεις και χαιρετισμούς διακρίνει τους αστούς και αναπαράγει ιεραρχίες στα αυστηρά καθορισμένα ανδρικά περιβάλλοντα. Οι συστάσεις γίνονται με βάση την ιεραρχία, την κοινωνική θέση και την ηλικία. Η ιεροτελεστία των χαιρετισμών περιλαμβάνει συγκεκριμένη θέση του κορμού και ανάλογη κίνηση των χεριών. Προς το τέλος του 19ου αιώνα, ωστόσο, σημειώνεται μια αντίδραση στη χρήση τίτλων επαγγελματιών, υπαλληλικών και μορφωτικών.

Σημαντικό πεδίο έκφρασης της αστικής κουλτούρας αποτέλεσαν τα επιτραπέζια ήθη. Η επιθυμία να απολαμβάνεις με αυτοπεριορισμούς ανάγεται σε καθοδηγητική αρχή μπροστά στις προκλήσεις των γαστρονομικών απολαύσεων. Οι κοινωνικές σχέσεις ενισχύονται, αναπαράγονται και σημασιοδοτούνται μέσα από συγκεκριμένες προσκλήσεις, συνευρέσεις και ιεραρχημένες γαστρονομικές απολαύσεις⁸².

Οι νέοι χώροι συνεύρεσης που καθιέρωσαν οι αστοί, το καφέ, το πάρκο, το θέρετρο, καθίστανται προνομιακά πεδία κοινωνικής προβολής και επίδειξης. Βασικό χώρο συνάντησης αποτελούν οι σύλλογοι, ο σημαντικότερος οργανωτικός και πολιτικός νεωτερισμός των αστών από την εποχή του Διαφωτισμού⁸³.

82. Για τα θέματα της υγιεινής, των επιτραπέζιων ηθών, της μόδας και της ένδυσης καθώς και των τύπων συμπεριφοράς βλ. Döcker, *ό.π.*, σ. 71 κ.ε.

83. Για το θέμα των συλλόγων —ιδιαίτερα στο γερμανόφωνο χώρο— βλ. Thomas Nipperdey, *Gesellschaft, Kultur, Theorie, Gesammelte Aufsätze zur neueren Geschichte*,

Από τα μέσα του 18ου αιώνα εμφανίστηκαν ως πρώιμες μορφές κοινωνικών συνδέσμων οι φιλολογικές και κοινωνικές ενώσεις, οι οποίες αμφισβήτησαν τους κληρονομημένους κοινωνικούς δεσμούς και συνέβαλαν στη διαδικασία εξατομίκευσης και χειραφέτησης. Η αρχή της ελεύθερης συσσωμάτωσης των ανθρώπων χωρίς να δίνεται σημασία στην κοινωνική (ευγενική) καταγωγή αντιστοιχούσε στην αστική απαίτηση για ισότητα, ατομικότητα και ελευθερία. Ο σύλλογος εκφράζει την προσπάθεια των αστών για αυτόνομη διαμόρφωση ατομικών και συλλογικών στόχων. Κοντά στην επιθυμία για κοινωνική ψυχαγωγία, η ανάγκη για επιμόρφωση και παιδεία, η δραστηριοποίηση σε αγαθοεργίες και κοινωνωφελείς σκοπούς, καθώς και το ενδιαφέρον για την τέχνη και την επιστήμη, ανήκουν στα σημαντικότερα κίνητρα και στόχους της ίδρυσης συλλόγων, στα τέλη του 18ου και το πρώτο μισό του 19ου κυρίως αιώνα.

Η ελκτική δύναμη και η ισχύς του αστικού και δη του μεγαλοαστικού πολιτισμικού προτύπου φαίνεται από τον τρόπο ζωής και τις συγκεκριμένες πρακτικές που υιοθετήθηκαν από τα μικροαστικά και μεσοαστικά στρώματα των μικρών επαρχιακών πόλεων στα τέλη του 19ου αιώνα⁸⁴.

Η αστική κουλτούρα ήταν ταυτόχρονα αποκλειστική και μη αποκλειστική. Συγκεκριμένα στοιχεία της αστικής κουλτούρας άσκησαν έλξη και συνέβαλαν στην αστικοποίηση μη αστικών τάξεων. Για την υιοθέτηση όμως της αστικής κουλτούρας έπρεπε να πληρούνται οικονομικές και κοινωνικές προϋποθέσεις, όπως α) σταθερό εισόδημα αισθητά πάνω από τα όρια φτώχειας, β) ασφάλεια και δυνατότητα προγραμματισμού της ζωής, γ) συνακόλουθη «απελευθέρωση» της μητέρας και των παιδιών από την υποχρεωτική εργασία. Υπήρχε δηλαδή μια διαρκής αντίφαση της αστικής κουλτούρας ανάμεσα στην αξίωση για γενίκευση των αξιών της και στην υφιστάμενη αποκλειστικότητά⁸⁵.

Οι αστοί, αν και αποτελούσαν μόλις το 5 με 10% του πληθυσμού, άλλαξαν τη φυσιογνωμία της Ευρώπης είτε ως επαναστατική δύναμη στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα, είτε ως εκφραστές της καθεστηκυίας τάξης αργότερα, σε συνασπισμό εξουσίας με τους ευγενείς και τους βασιλείς. Αποτέλεσαν δε πρότυπο και για τις élites των χωρών εκτός Ευρώπης, ιδιαίτερα όσων συνδέονταν μέσω αποικιοκρατικών δεσμών με τις κοινωνίες της Δυτικής, κυρίως, Ευρώπης. Οι αστοί, πρωτεργάτες της Βιομηχανικής Επανάστασης, μεταμόρφωσαν την οικονομία της γηραιάς ηπείρου. Με όπλα τους τη γνώση και

Γκέτινγκεν 1976. Επίσης Hans Peter Hye, «Vereinswesen und bürgerliche Gesellschaft in Österreich», στο *Beiträge zur historischen Sozialkunde* 18, 1998, σ. 89-96.

84. Ενδεικτικά αναφέρεται η έρευνα που έγινε σε μικρές πόλεις της Κάτω Αυστρίας, τα πορίσματα της οποίας περιέχονται στο Stekl (επιμ.), *Kleinstadtbürgertum...*, ό.π.

85. Kocka, «Das europäische Muster...», ό.π., σ. 17-19.

την πίστη στην αξία της οικονομικής δραστηριοποίησης, θα αποδιαρθρώσουν αγροτικές κοινωνίες και θα συμβάλουν στην απομάκρυνση προκαπιταλιστικών δομών. Οι επιχειρηματίες αστοί θα καταστήσουν τα αστικά κέντρα, παλιά και νέα, πόλους μετανάστευσης εκατομμυρίων απόκληρων της υπαίθρου, δημιουργώντας το γνώριμο σε όλους μας ιστορικό τοπίο με το πυκνό δίκτυο μεγάλων αστικών συγκεντρώσεων. Η άνοδος των αστών συνδέεται ακόμη με την αλματώδη αύξηση της γραφειοκρατίας και τη γιγάντωση του κρατικού μηχανισμού κατά τον 19ο και τον πρώιμο 20ό αιώνα, προκειμένου το μοναρχικό κράτος να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις μιας αστικής κοινωνίας διαρκώς διαφοροποιούμενης και εξειδικευόμενης. Με λάβαρο τον ορθό λόγο και πίστη στην αξία παιδείας, οι ευρωπαίοι αστοί θα προωθήσουν μία άνευ προηγουμένου επιστημονική παραγωγή και τεχνολογική εξέλιξη, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για την έκρηξη της γνώσης και την πληθώρα των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων στον αιώνα μας. Πολιτισμικές αξίες και τρόποι συμπεριφοράς, που έχουν σφραγίσει τις ευρωπαϊκές κοινωνίες του 20ού αιώνα, παγιώθηκαν στην κατεξοχήν εποχή της αστικής κυριαρχίας, στο διάστημα ανάμεσα στο 1850 και το 1914 περίπου.

Ο νέος κόσμος της αστικής κοινωνίας όμως, δε διακρίνεται μόνο για το δυναμισμό και τα επιτεύγματά του. Το χαμηλό βιοτικό επίπεδο της μεγάλης μάζας του πληθυσμού, η μονοπώληση των πολιτικών δικαιωμάτων και ελευθεριών από μειοψηφίες προνομιάτων πολιτών, ένας επικίνδυνα ανερχόμενος εθνικισμός, θα δημιουργήσουν, ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα, προβλήματα στη (νέα) αστική κοινωνία. Η εμφάνιση και εξάπλωση του μαρξισμού, η εμφάνιση και εδραίωση του συνδικαλισμού και των εργατικών κομμάτων, ο αντισημιτισμός και οι υφέρπουσες ολοκληρωτικές ιδεολογίες απειλούν συθέμελα το αστικό οικοδόμημα.

Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και η Ρωσική Επανάσταση —ορόσημα του 20ού αιώνα— αποτελούν τομές στην εξέλιξη, και την επιβίωση ακόμη, ορισμένων εθνικών αστικών ομάδων. Η ειρήνη και η αίσθηση της ευδαιμονίας της *belle époque* ανήκουν στο παρελθόν. Ο φόβος της κοινωνικής ανατροπής είναι πλέον πραγματικότητα. Ο εθνικισμός βρίσκεται σε έξαρση. Η δεκαετία του 1920 έχει διαμορφώσει ένα εντελώς νέο κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό τοπίο. Έως την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου οι αστοί έρχονται αντιμέτωποι με ολοκληρωτικές ιδεολογίες, με τη ριζοσπαστικοποίηση των μικροαστών και των λαϊκών στρωμάτων. Είναι η εποχή των άκρων, για να χρησιμοποιήσουμε την έκφραση του Hobsbawm⁸⁶. Στη Σοβιετική Ένωση οι αστοί θα χαθούν από το προσκήνιο της ιστορίας ενώ στα

86. Eric Hobsbawm, *Age of Extremes. The Short Twentieth Century, 1914-1991*, Λονδίνο 1997.

νεοσύστατα κράτη της Κεντρικής Ευρώπης (Τσεχοσλοβακία, Ουγγαρία) οι αστικές τάξεις θα ταυτιστούν με τις εθνικές-κρατικές οντότητες ή θα αναπολούν το αυτοκρατορικό παρελθόν, προσπαθώντας παράλληλα να προσαρμοστούν στις νέες συνθήκες (Αυστρία). Η μεγάλη τομή στην ίδια την ύπαρξη και το χαρακτήρα των αστικών τάξεων στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη θα έρθει με τη ναζιστική κατοχή που θα εξολοθρεύσει τους Εβραίους αστούς και με την επιβολή, αργότερα, των Σοβιετικών που θα αποκόψει τις χώρες αυτές από το αστικό παρελθόν τους. Εντωμεταξύ, στη Δυτική Ευρώπη, η εγκαθίδρυση του κράτους πρόνοιας, η αύξηση του κρατικού τομέα της οικονομίας και το σύστημα των κοινωνικών εταίρων θα περιστέλλει σημαντικά τα όρια της πολιτικής εξουσίας των αστών. Παράλληλα, η εξασφάλιση ενός ικανοποιητικού βιοτικού επιπέδου στα κατώτερα στρώματα και η, από τυπικής τουλάχιστον πλευράς, απρόσκοπτη πλέον πρόσβαση όλων στη γυμνασιακή και πανεπιστημιακή παιδεία συμβάλλουν καθοριστικά στην εξάπλωση της αστικής κουλτούρας σε όλο το φάσμα της κοινωνίας.